

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
II/4, (2019 Kış), ss. 155-202.

Geliş Tarihi: 17 Temmuz 2018

Kabul Tarihi: 31 Ocak 2019

TÜRK RUM MÜBADELESİNDE “ETABLI” SORUNU, İSTANBUL’UN SINIRLARI KONUSUNDAKİ ANLAŞMAZLIK VE TÜRKİYE’NİN İZLEDİĞİ POLİTİKA

İbrahim ÇULHA*

Öz

Devletler tarihine bakıldığında çoğunlukla komşuları ile olan ilişkilerinde inişli çıkışlı grafikler çizdikleri görülür. Bu ilişkiler denge dönemlerinde yumuşama şeklinde seyrederken, güçlü olunan dönemlerde ise grafik güçlü olanın yönüne dönmüştür. Türk Yunan ilişkilerinde de bu çerçevede askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla çok yönlülük göstermiştir. Anadolu ve Balkanlar üzerine olan bu ilişkiler iki ülkeyi zaman zaman karşı karşıya getirmiştir.

XX. yüzyıl başlarında Türkiye, Sevr Barış Anlaşmasını reddederek Kurtuluş mücadelesi vermiş, zafer sonunda imzalanan Lozan Anlaşması ile diğer Batılı devletler gibi tam bağımsız ve eşit statüde bir devlet olmuştur. Lozan Barış Konferansı’nın ortaya koyduğu siyasi metinlerden biri de “Türk ve Yunan Halklarının Mübadelesine ilişkin sözleşme ve protokoldür. Bu sözleşme ile Türler ve Rumlar yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalırken, her iki ülke içinde yıllarca sürecek sorunların yaşanmasına neden olmuştur.

Mübadele görüşmeleri devam ederken İstanbul’da daha çok Rum bırakmak ve Batı Trakya’daki Türkleri göçe zorlamak isteyen Yunanistan “etabli” sorununu yaratmıştır. Tarafların bu konuda anlaşmaya varamaması üzerine Yunanistan, Türkiye’nin o dönemde Milletler Cemiyeti üyesi olmamasının avantajlarını da kullanarak Türkiye üzerinde baskı kurarak meselenin istediği yönde çözülmesi için konuyu Milletler Cemiyetine taşımıştır.

Bu makalede mübadele içinde Yunanistan tarafından yaratılan “etabli” sorunu ile ilerleyen dönemlerde Türkiye’nin iç işlerine müdahaleyi de içerecek şekilde Türkiye’nin zor durumda bırakılması çabaları ve buna karşın

* Doktora öğrencisi, ibrahim.19701@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9395-9832.

Türkiye'nin izlediği politikaları ele alınmıştır. Bu makalede yazılı kitap, makale, tez, sempozyum, seminer, gazete, anı türü çalışmalardan ve yapılan röportajdan yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Diplomasi, "Etabli", Batı Trakya, İstanbul.

EXCHANGE OF TURKISH GREEK IN "ETABLI" PROBLEM, DISPUTE BORDER OF ISTANBUL AND THE POLİCY FOLLOWED BY TURKEY

Abstract

When you look at the history of the states, it is often seen that they draw rolling graphs in relation to their neighbors. These relationships were in the form of softening during the equilibrium period, while in the stronger periods, the graph turned towards the stronger one. In this context, Turkish-Greek relations have also been very versatile with military, political, social and economic dimensions. These relations on Anatolia and the Balkans sometimes confronted two countries.

In the early 20th century by rejecting the Treaty of Sevres Turkey gave struggle for victory after signing Lausanne Treaty Turkey had independence and became a real state like other western states. One of the texts of the Lausanne peace treaty is the contract and protocol for the exchange of the Turkish and Greek people. With this agreement, Turks and Greeks were forced to leave the places they lived and caused years of problems for both countries.

As exchange negotiations continued, Greece created the problem of etabli' aiming to leave more Greek in İstanbul and making the Turks in the Western Thrace to migrate. As they parts couldn't come to an agreement on this issue, Greece, using the advantages of being a member of the Society, wanted the issue to be talked in the League of Nations as Greece wanted the matter put pressure on Turkey.

This article dealt with the problem of "Etabli", created by Greece, efforts aiming to intervene Turkey's internal affairs in the future and the policies pursued by Turkey.

Key Words: Lausanne, Diplomacy, "Etabli", Western Thrace, İstanbul.

Türk Yunan Mübadele Fikrinin Gelişimi Ve Mübadelenin Nedenleri

Kelime anlamı “değişim” olan mübadele kelimesinin geçmişi, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaş sonrasında oluşan yeni sınırların ötesinde kalanlar, daha sonra da Balkan Savaşları'nın bölgede yol açtığı nüfus hareketliliklerine kadar gitse de, Lozan Konferansı sırasında kararlaştırılıp imzalanan ve Türkiye’de yaşayan Rum azınlık ile Yunanistan’da yaşayan Türk-Müslüman azınlığın değişimi için kullanılagelmiştir.

IX uncu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kargaşa ortamını dönemin büyük güçlerinin de teşvikiyle fırsata dönüştürmek isteyen, Devletin içindeki birçok ulus bağımsızlık hevesiyle ayaklanmışlardı. Bağımsızlıklarını kazanan bu uluslar üzerlerinde hak iddia ettikleri Balkanlardaki yerleri ülkelere katabilmek için Osmanlı İmparatorluğu'na karşı çeşitli ittifaklar kurmuşlardır. Bu ittifaklar 8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'da ateşlenen kıvılcım ve müteakip iki hafta içinde Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın da dahil olduğu Balkan Savaşlarının çıkmasına neden olmuştur.¹ 1912-13 yıllarında devam eden savaşlarda Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa'daki topraklarının % 80'ine yakını ve toplam nüfusun da yaklaşık %16'sını (4,2 milyon) kaybetmiştir. Bu savaşlar sonunda yaklaşık 800.000 insan yaşadıkları yerden göç etmek zorunda kalmıştır. Bu toplam rakam içindeki Müslüman nüfus yaklaşık olarak 400.000 civarındadır ve Yunan, Sırp ve Bulgar katliamından kaçmak için göç etmişlerdir.² Bu rakamlara özel hayır kurumlarından yardım alanlar ve hayatlarını kaybedenler dahil değildi. Balkan Savaşlarının ertesinde yaşanan bu yoğun göçlerin yanısıra sınırların diğer tarafında artık o yerlerde kalması zor görünen insanların durumlarına çözüm bulabilmek için Mübadele fikrinin bu dönemde ciddi anlamda ilk kez görüşülmeye başlandığını görmekteyiz. Meydana gelen nüfus hareketlerine çözüm bulmak için Bulgaristan'la 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'nda göre; Bulgar topraklarından 48.570 Müslüman ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Trakya'daki topraklarından 46.764 Bulgar mübadeleye tâbi tutulmuş, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması mübadele işlemlerini yarıda kalmasına

¹Erik Jan Zürcher, “Greek and Turkish refugees and deportees 1912-1924”, Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive, Department of Turkish Studies, Universiteit Leiden, Ocak 2003, s.1.

<http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/ottomans/ejz18.pdf>

²Justin McCarthy, (Çeviren: Fatma Sarıkaya), Ölüm ve Sürgün-Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2012, s.182-187;Erik J.,Zürcher, “Greek and Turkish Refugees and Deportees, 1919-1924”, Ocak 2003, s.1.web erişim: <http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/ottomans/ejz18.pdf>

neden olmuştur.³ O tarihlerde tamamlanamayan mübadele daha sonraki yıllarda iki ülke arasında ciddi sorunların yaşanmasına neden olacaktır. Çözümü ise ancak 1950 ve daha sonra 1989 yıllarındaki iki büyük göçle mümkün olabilecektir.

Diğer Balkan ulusları gibi büyük devletlerin desteğini alan Yunanistan Yunan Devleti'ni kurduktan sonraki temel politikası, topraklarını devamlı olarak Osmanlı Devleti aleyhine genişletmek olmuştur. Yunanistan 1830'da kurulduğunda Rumlar özellikle Mora, Teselya ve Ege Adaları'nda yaşarken on dokuzuncu yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'daki Rum nüfus varlığının gittikçe artırıldığı görülmüştür. Rum nüfus özellikle, Çeşme, Urla, Ayvalık bölgelerinde yoğunlaşmıştı⁴ Yunanistan bu yayılma ve genişleme siyaseti, sınırlarının dışındaki Yunanlıların yoğun olarak yaşadığı toprakları ele geçirmek istemesi "Megali İdea"⁵ olarak tanımlamaktadır.⁶ 3 Ocak 1844'te, Başbakan Kolettis Yunan Parlamentosu'nda yaptığı konuşmasında "Megali İdea'yı" şöyle tarif ediyordu:⁷ *"Yunanistan Krallığı, Yunanistan değildir; sadece bir parçası, en küçük, en yoksul bir parçasıdır. Yunanlılar, sadece Krallık içinde oturanlar değildirler, aynı zamanda Yanya'da ya da Selanik'te, Serez'de, ya da Edirne'de, İstanbul ya da Trabzon'da, Girit ya da Sisam Adası'nda, Yunan tarihine ya da Yunan ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Yunanlıdır. Helenizmin iki büyük merkezi vardır: Krallığın başkenti Atina'dır. İstanbul, büyük başkent, bütün Yunanlıların kenti, düşü, umududur."*

Balkan Savaşları Yunanistan için de özlemini çektiği genişleme arzusu ve "Megali İdea'sını" gerçekleştirmesi için önemli fırsat oldu. Nitekim Balkan Savaşları sonrası Osmanlı'nın Balkan vilayetlerinin bir kısmını Yunanistan'ın lehine olacak şekilde kaybedilmesi ile Osmanlı Devleti artarak devam eden yeni

³ Yüksel Küçükler, "Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yaşanan Rum Göçü ve Kadük Bir Mübadele Girişimi", Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Sayı 10/1 Kış 2015, s.6.; H. Yıldırım Ağanoglu, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihî : Göç, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001, s.63.

⁴ Tuncer Baykara, "Batı Anadolu'daki Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu Yeni Yunan Göçleri ve Yerli Hristiyanların Yunanlaştırılması", Üçüncü Askerî Tarih Semineri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s. 437.

⁵ Megali İdea Yunanca büyük fikir, ülkü anlamına gelir. Yunanistan'ın sınırları dışında özellikle, doğusunda yaşayan Rumların yaşadıkları toprakları da Yunanistan sınırları içerisine katmayı amaçlamaktadır. Yunanistan'ın

1922 yılında İstiklal Savaşı'nda yenilmesi ile tarihe karışan bu fikrin başlangıcı olarak Başbakan Kolettis'in 1844'te, Yunan Parlamentosu'nda yaptığı konuşma kabul edilmektedir.

⁶ Elçin Macar, Cumhuriyet Dönemi'nde İstanbul Rum Patrikhanesi, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.60.

⁷ Nurten Çetin, "1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2010, Sayı, 24, s.150.

nüfus hareketlerinin yol açtığı sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu savaşlar sonunda Türkiye'nin Yunanistan'a kaybettiği topraklardan gelen Müslüman mülteci sayısı ise yukarıda bahsedilen göçmen miktarı içinde 143.189'du.⁸ Balkan Savaşları sonunda Osmanlı ile Yunanistan arasında ortaya çıkan yeni sınırların Osmanlı'daki ekonomik, siyasi ve toplumsal etkileri 1914 yılının ilk aylarında hissedilmeye başlamıştı. Bunun yanında Yunanistan'ın Atina Antlaşmasına aykırı olarak, Müslüman Türkleri göçe zorlaması⁹ toplumsal ve ekonomik sorunların daha da artmasına neden olacaktı. Yapılan baskılar, yaşanan bu yoğun göçler ve sonrasında I inci Dünya Savaşı müteakiben Türk Kurtuluş Savaşı ile sınırların tekrar değişmesi, yine yoğun miktarda göçlere sebep olacaktır. Hem Türkiye'ye hem de Yunanistan'a göç etmek zorunda kalan göçmenler, gittikleri ülkelerde pek çok zorluklarla karşılaşmış, trajik olayların ortaya çıkması engellenememiştir Yunanistan'la Türkiye arasında ilerde çözülmesi çok zor olacak sorunlara da neden olacak, konunun çözüme kavuşturulması Lozan'a kadar uzayacaktı.

Lozan Konferansı'nda çözüme ulaştırılacak Osmanlı ve Yunanistan arasında nüfus sorunu daha 1914'den itibaren hissedilmeye başlanmıştı. Bu soruna kalıcı bir çözüm bulma çabaları Mayıs 1919'dan itibaren başlamıştır. Bu konudaki ilk girişim, Osmanlı'nın Atina'daki elçisi Galib Kemalî Bey'den gelmiştir. Galib Kemalî Bey, Hatıratı'nda mübadele önerisi ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

“...Mösyö Venizelos'a sırf bir şahsi mülahaza kabilinden Makedonya'daki Müslümanlarla Aydın Vilayeti'nde meskûn Rumların mübadele edilmesi, bunların bırakacağı emlakın de mübadele suretiyle onlara verilmesi ve aradaki fark-ı fiatın Hükûmetlerce tazmin edilmesi yolunda bir i'tilâf yapılmasını teklif ettim”¹⁰ demektedir. “Galib Kemalî Bey, Yunanistan başbakanına kişisel olarak söylediği bu fikrini daha sonra Osmanlı Devleti'nin onayına sundu. Bu öneri Osmanlı Hükûmeti tarafından olumlu karşılandı.”¹¹

Eleftherios Venizelos, teklif edilen mübadele önerisini reddetmemekle birlikte mübadelenin uygulanması için çeşitli koşulların yerine getirilmesi önerisinde bulunarak mübadelenin başlatılmasını geciktirmekten de geri kalmamıştır. Çetin'e göre “Anadolu'da yaşayan ve Yunanistan'a göç etmek zorunda kalan Rum

⁸ Arnold Joseph Toynbee, (Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı), Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meşalesi, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007, s.161.

⁹ Zürcher, a.g.m., s.2.

¹⁰ Çetin, a.g.m., s.154

¹¹ Çetin, a.g.m., s.154

*göçüne, yapılacak bir mübadele ile son noktanın konulması Yunan "Megali İdea'sına" bir engel oluşturacaktı. Ayrıca Yunan Hükümeti için yeni ekonomik sorunlar ortaya çıkacaktı"*¹² Ancak I inci Dünya Savaşı'nın çıkması, Bulgaristan'la olduğu gibi Osmanlı-Yunanistan nüfus mübadelesinin rafa kaldırılmasına sebep olmuştur.

I inci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti'nin yenilen tarafta olması nedeniyle Yunanistan Osmanlı Devleti'nin Ege'deki topraklarına göz dikti. Özellikle İngiltere'nin desteğini arkasına alan Yunanistan'ın bu genişleme ve yayılma isteği, Yunan Ordusunun Anadolu'yu işgali ile zirveye ulaştı. Ancak Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Atatürk liderliğinde başlatılan ve gerçek manada Türk Milleti'nin ölüm-kalım mücadelesi ve ülkenin ve milletin dönüm noktası olan Milli Mücadele'nin Eylül 1922 aylarında başarı ile tamamlanması Anadolu'daki Yunan irredentasi'nun da sonu oldu.¹³ Yunanistan'ın bu yenilgisinin ardından devam eden günlerde, Anadolu'da yerli Rumlar ile "I. Dünya Savaşı'nın ve Osmanlı yenilgisinin ardından 1919'da yüz binlerce Yunanlı mülteci kıyı boyunca, özellikle de Yunan birlikleri tarafından işgal edilmiş Ege kıyılarına yerleşmek üzere iç bölgelerden, aynı zamanda Makedonya ve Trakya'dan gelenler"¹⁴ sonra Anadolu'ya gelen Rumların bu kez ters yönlü olarak Türkiye'den kitlesel göç hareketlerine tanık olundu. Kitleler halindeki Rum göçü Büyük Tarruzun ileri harekâtında Türk Ordusu'nun İzmir'e girişinin ardından başlamış, bir ay içerisinde 300.000; Mudanya Mütarekesi'nden sonra Trakya ve İstanbul'dan 60.000 Rum göç etmiştir.¹⁵ Yaşanan bu göç dalgası sadece Batı Anadolu kentlerinden ve Marmara'dan yapılan göçlerle sınırlı değildi. Yunanistan'dan gelen vapurlarla Karadeniz kıyı şehirleri Samsun, Giresun, Ordu ve Trabzon'dan da göçmen taşıdı. Alınan önlemlere rağmen sahil şeritlerinde yığılan göçmenler sağlık, beslenme ve barınma sorunları ile karşı karşıya kalmışlardı.¹⁶ Bir ay içinde Türkiye'den Yunanistan'a göç eden Rum sayısı 650.000 olurken, 1922 sonunda sayı 1.000.000'u aşmıştır.¹⁷

¹² Çetin, *a.g.m.*, s.154

¹³ University Of Oxford, The Refugee Studies Programme, The 1923 Greek-Turkish Exchange of Populations and The Reformulation of Greek National Identity, Exchange of Populations Between Greece And Turkey: An Assessment of The Consequences of The Treaty of Lausanne Hosted Conference, September 17-20, 1998,s.1.

¹⁴ Dimitri Kitsikis, (Çev. Volkan Aytaç): Türk-Yunan İmparatorluğu- Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış- L'Empire Ottoman (1985 Presses Univetsitaires de France), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.s.210.

https://issuu.com/eyey/docs/dimitri_kitsikis_-_t_rk_yunan__mp

¹⁵ Hakkı Akalın, Ege'de Bahar Gül mü Diken mi?, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, s.91.

¹⁶ Arı, a.g.e.,s.7.

¹⁷ Arı, a.g.e.,s.8.

Türkiye’den yapılan bu göçlerin yanında aynı tarihlerde Türkiye’ye de göçlerin yaşandığı dönemlerden bir tanesi daha başlamıştır. İşte yaşanan bu gelişmeler ve bunların yarattığı sosyolojik, siyasi ve ekonomik sonuçlar daha bu tarihlerden başlayarak her iki devlet içinde ileride yapılacak olan mübadelenin yani nüfusun karşılıklı değişiminin mutlak bir zorunluluk haline gelmesine neden olacaktır. Sosyolojiktir çünkü, Yunan Ordusunun işgal ettiği yerlerdeki Türklere yaptıkları zulüm, baskı¹⁸; işgal yılları ve geri çekilme esnasında yerleşim yerlerinin yakılıp, tahrip edilmesi¹⁹ ve onlarla işbirliği içinde olan yerli Rumların Yunan işgal yıllarında “Zamanı geldi öne çıkılacak” zihniyetiyle takındıkları taşkınlıklar ve olumsuz tavırlar nedeniyle²⁰ ne toplumsal ne de psikolojik olarak iki milletin artık bir arada yaşama imkânı kalmamıştır. Zaten Lozan öncesinde yaşananlar da bireysel, toplumsal ve siyasi hafızalarda çok taze idi. Ekonomikti, çünkü her iki ülke ekonomisine de oldukça ağır yük getirecektir. Ve elbette dönemin konjonktüründe milli devlet yaratma düşünceleri nedeniyle de siyasidir.

Aslında, İmparatorluk içinde yüzyıllardır Osmanlı Devleti’nin hoşgörüsü ile yaşayan Osmanlı vatandaşı yerli Rumların gelecekte yayılmanın son merhalesi olan Anadolu’nun işgali ile gösterdikleri tavırların işaretleri yıllar önce daha II. Meşrutiyet döneminde İstanbul’dan seçilen Boşo isimli Rum milletvekilinin meşrutiyete ve Osmanlı vatandaşlığına olan bakışını şu sözleri özetlemekteydi: “Evet, ben Osmanlıyım, fakat Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım”²¹

Yerli Rumların tutumlarının bu meyanda olması da göçlerin kısa zamanda bu kadar büyük çapta olmasına etki yapmıştır. Yunanistan’a yapılan bu büyük miktarlardaki göçler ise boşalan yerlerde toplumsal ve ekonomik önemli ölçüde değişiklikler meydana getirdi. Fiili işgalin sona ermesinden sonra boşalan bu yerlere hem Türkiye’nin iç bölgelerinden hem de Balkanlar’dan göçler yaşandı. Yunanistan’a yapılan bu büyük miktardaki göçler Türkiye’de ekonomik ve toplumsal değişiklikler yaratmasının yanında Yunanistan’da da ve benzeri etkileri

¹⁸ Ağanoglu, a.g.e., s.281.

¹⁹ Ali Naci Karacan, (Hazırlayan: Hulusi Turgut), Lozan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.156. (İsmet İnönü’nün 13 Aralık 1922 tarihinde Lozan Konferansı’nda Azınlıklar konusu söz alarak yaptığı konuşması: “... Yunanlıların Anadolu’da 27 şehir, 1400 köy, 98.000 ev yakıp yıktıkları sabit olmuştur.)

²⁰ Kemal Arı, Büyük Mübadele-Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.7.

²¹ Ahmet Emin Yalman, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1888-1922, Cilt: 1, İstanbul, 1997, s.107.

yapmıştır. Yine Yunanistan'da oluşan nüfus yığılması oralarda yaşayan Türkler'e yapılan baskıların önemli sebebi olmuştur.²² Mübadele öncesinden başlamak üzere Yunanistan uyguladığı siyasetle, yönetimi altındaki yerlerde ve Batı Trakya'daki birçok Türk'ü komitacılık iddiası ile tutuklamakta, köyleri silah arama bahaneleri ile basmakta, halkı işkence ve zulümler yapmaktaydı. 21-31 yaş aralığındaki erkekleri zorla askere almakta, bazen de askere alma bahaneleri ile sürüldüğü, adalardaki camiler, mescitler Rum saldırılarına maruz kalmaktaydı. Müslüman toplumunun malvarlıklarına ve yiyeceklerine el koymaktaydı.²³ Rumların bu yağma saldırılarında Kavala ve Priştine'de Müslüman halka "Türkler için artık Balkanlar'da yer yoktur. Gidin" diyerek tehditler savurdıkları olaylar yaşanmaktaydı.²⁴ Yunanistan'a kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman nüfus, bu şekilde kaldıkları baskılarla zorunlu göçe maruz bırakılmışlardır. Nitekim Balkan coğrafyasında güçlü bir üstünlüğe sahip olan Müslümanlar maddi varlıklarını da terk ederek Osmanlı topraklarına sığınmak mecburiyetinde kalmışlardır.²⁵

Bütün bu yaşanan olayların sonucu olarak 1922 sonlarına gelindiğinde Türkiye ve Yunanistan arasında bir mübadele yapılmasının artık kaçınılmaz bir zorunluluk haline geldiği hususunda hem Türkiye hem Yunanistan hem de Lozan'daki uluslararası aktörler tarafından mutabık kalınacaktı.

Türkiye'nin mübadele yapılmasındaki konusunda güttüğü amaç Osmanlı İmparatorluğu içindeki tüm azınlıkların özellikle de Rum azınlığının, Yunan işgali sırasında sergilediği tavırlar²⁶, mübadelenin en önemli sebeplerindendir. Ulus Devletlere yönelindiği o dönemde, İttihat Terakki yönetimi bağımsız ve homojen Türk ulus devletini kurmak istenmekteydi. Azınlıkların takındıkları bu tavırları da düşüncelerinde haksız olmadıklarına işaret etmekteydi. Ulus devlet

²² Zekai Güner, Lozan'da Türk-Yunan Mübadele Siyaseti (1923-1930), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2017, s.18.

²³ Güner, a.g.e.,s.19.

²⁴ Nedim İpek, Mübadele ve Samsun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000, s.25-26.

²⁵ Ahmet Halaçoğlu, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.133.

²⁶ Raoul Blanchard, "The Exchange of Populations between Greece and Turkey", *The Geographical Review*, 1925, Sayı 15, No 3, s.450., web erişim: https://www.jstor.org/stable/208566?seq=2#page_scan_tab_contents

1925 yılında Rum azınlığının tavrı Blanchard tarafından şu şekilde ifade edilmektedir. "Türkiye'deki tüm azınlıklar her geçen gün Avrupa'daki kardeşlerine yönelmişler ve [Türkiye] devletinin düşmanlarına sempati beslemişlerdir. Ermeniler 1915 Rus işgaline ön ayak olmuşlar, Rum'larda, 1920 yılında Venizelos'un askerlerine sempati göstermekten kaçınmamışlardır. Dolayısıyla, Türklerin 1908'den sonra Osmanlı'nın tüm tebaasının sadakatini sağlama politikası da başarısız olmuştur."

oluşturma düşüncelerini Oran şöyle açıklamaktadır: “Hıristiyan azınlıkların nüfusça en kalabalıklarından olan Rumların sayısını azaltmak bu yoldaki en önemli engeli ortadan kaldıracaktı. Ayrıca, hem Osmanlı döneminde sık sık karşılaşılan Büyük Devletlerin içişlerine karışmasını sağlayan gerekçe kalmayacak, hem de Yunan irredentizmini sürdürmek isteyenlerin bir daha harekete geçmesi engellenecekti.”²⁷

Yunanistan’ın mübadele konusundaki amaçladığı ise;

1. Anadolu’dan gelen Rumlara yer açmak için mümkün olduğu kadar Müslüman Türk azınlığı Türkiye’ye göndermek; ayrıca Yunanistan’da yaşayan sadece Türkleri değil, Boşnak, Arnavut, Makedon azınlıktan Müslümanları da ve Türkiye’ye göç ettirmek istiyordu²⁸.

2.Yeni göç dalgasıyla ağırlıklı olarak İstanbul’dan gelecek zengin Rum burjuvazisinin yaratacağı yeni ekonomik, toplumsal ve siyasal sorunları önlemek ve yüzyıllardan beri Yunan halkının ideolojik ve kültürel merkezi olan İstanbul’u mutlak anlamda terk etmemek için mübadelenin sınırlarını dar tutmak amacı gütmekteydi.²⁹

Lozan’Da Mübadele Görüşmeleri, Sözleşmesinin Kabulü Ve Yaşanan Gelişmeler

Lozan Barış Konferansı I inci Dünya Savaşı’nın galipleri ile Türkiye arasında yapılacak olan barışın esaslarını belirlemek için toplanmıştı. Bu görüşmelerde savaş sonunda oluşan fiili duruma göre siyasal sınırların belirlenmesi ve aynı zamanda İmparatorluk döneminden kalan ekonomik, toplumsal, siyasal ve hukuksal sorunların da çözüm bulunması bekleniyordu.

Tarihsel süreç içinde Balkanlarda oluşan birçok ulus devlet oluşmuş bu devletler Türk Müslüman halk üzerinde baskılar yaratmakta ve bu bölgede yaşayan bu halkı kitlesel göçe zorlamaktaydı. Çünkü “ Her yeni kurulan ulus devlet, toprak egemenliğini sağlamak çabasıyla, toprak sahipliğini genellikle elinde bulunduran Türklerin yörelerindeki gücünü kırmak için, onları göçe zorlamayı

²⁷ Baskın Oran, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.330.

²⁸ Nejat Doğan, “Uluslararası Sürekli Adalet Divanı’nda Türkiye-Yunanistan Mübadele Davaları”, Tesam Akademi Dergisi, Temmuz, 2015, s.225.

²⁹ Baskın Oran, a.g.e., s.330.

gerekli görmüştü.”³⁰ İmparatorluklar anlayışından farklı olarak ve dönemin şartları gereği kurulan bu devletler, bu gayretleri ile mümkün olduğunca homojen bir toplum yaratarak sınırlarını güvence altına almaya çalışmışlardır. Yukarıda bahsettiğim bu baskı ve göçe zorlamalara ilave olarak Türk Yunan savaşı sonunda yaşanan kitlesel Rum göçü de mübadele konusuna adeta bir katalizör görevi görmüştür. Kemal Arı’nda değerlendirmesiyle “Artık uluslararası hukuka uygun olarak, henüz bitmemiş bu süreci tamamlamak ve yasal bir zemine oturtmak gerekliydi.”³¹ Bu bağlamda Lozan’da çözüm bekleyen ana sorunlardan bir tanesi de oluşan bu nüfus sorununu çözüme kavuşması idi. Türk ve Yunan makamlarının karşılıklı isteği doğrultusunda oluşan nüfus sorunu, aynı zamanda uluslararası nitelikte taşınması nedeniyle konferansa katılan diğer ülkelerin de desteği ile konunun öncelikli çözülmesine zemin hazırlamıştır.

Lozan Konferansına katılan Türk heyetine, bakanlar kurulunca hazırlanan 14 maddelik bir talimatname verilmişti. Bu talimatnamenin 9 uncu maddesi azınlıklar konusu ile ilgiliydi ve bu konuda esas politikanın mübadele olacağı açıkça belirtilmişti.³² Türk heyeti böyle büyük çaplı bir göçü konferansın gündemine taşımada sıkıntısını yaşayacaklarını düşünürken konunun beklenmedik bir biçimde önce Müttefikler tarafından ortaya konulması Türk heyetini hem şaşırtmış hem de rahatlatmıştır. Lozan’a giden Türk heyetinde bulunan Rıza Nur bu konuda şunları söylemektedir: “Ahali mübadelesinin ben konferansın en zor ve dağdağalı işi olacağını zannediyor, nasıl teklif edeceğimi düşünüyordum. Bir gün kudret helvası gibi ayağımızın ucuna düştü. Hala şaşıyorum.”³³

Köklü bir devlet geleneği ve geçmişi olan devletin tecrübeli yöneticilerin bu teklife bu kadar çok şaşırmış olması uluslararası arenadaki aktörlerin niyetlerinin okunamadığı, havanın koklanamadığı ya da güçlü bir istihbarat olmadığına da işaret etmesi yönüyle dikkat çekicidir. Bu ifade, kısa bir süre önce Sofya’da elçi daha sonra Osmanlı Devleti’nin Dışişleri Bakanı olan Asım Bey’in Meclis’te, “*Balkanlar’dan imanım kadar eminim*”³⁴ dedikten kısa bir süre sonra Balkan Savaşı’nın patlak vermesini hatırlatmaktadır.

³⁰ Arı, a.g.e.,s.15.

³¹ Arı, a.g.e.,s.16.

³² Bilal Şimşir, Lozan Telgrafları 1922-1923, I, Ankara, 1990, s.214-215; Aktar, Varlık Vergisi ve “Türkleştirme Politikaları”, s.14; Tevfik Bıyıkoglu, Trakya’da Milli Mücadele, C.I., TTK Yayınları., Ankara 1987, s.470.

³³ Rıza Nur ve Joseph C. Grew, Lozan Barış Konferansının Perde Arkası, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007, s.162.

³⁴ İlhan Bardakçı, İmparatorluğa Veda, Alioğlu Yayınevi, İstanbul. 2002, s.322.

Mübadele teklifinin ilk olarak Müttefiklerden gelmesi hususunu İsmet İnönü Lozan Barış görüşmelerinde yaptığı konuşmasında şu şekilde ifade etmiştir: “*Ahali mübadelesi teklifi önce Doktor Nansen³⁵ tarafından yapılmıştır. Ondan sonra işitilen ilk resmi ses Mösyö Venizelos’un ve arkasından Lord Curzon’un sesi olmuştur.*” demektedir.³⁶ Aslında ilk adımı Venizelos atarak Nansen’den Ankara Hükümeti’ne nüfus mübadelesiyle ilgili teklif götürmesini rica etmişti. Öyle ki Türkiye’den ve Bulgaristan’dan gelen mülteci kriziyle oluşan toplumsal ve ekonomik sorunlarla baş etmekte güçlük çeken Yunanistan bu ön uzlaşmayı bir an evvel uygulamaya geçirme gayretindeydi. Buna karşın Lozan görüşmelerinden önce Nansen ile resmi diplomatik ilişkiler kurmaktan imtina eden Ankara sadece nüfus mübadelesi fikrini prensipte kabul ettiğini belirtmekle yetinmişti.³⁷

Dolayısıyla mübadelenin sadece Türk tarafının istediği bir konu olmadığı, bu meseleyi daha önceden İngiltere ile müzakere ettikleri ve hatta Yunanistan’ın ülkesindeki nüfus yığılmasından dolayı daha istekli olduğu anlaşılmaktadır. Cemil Bilsel bu konuda şunları yazar: “*Değişmenin mecburiliği, bunun zaruri şartı idi. Bu asırda insanları, devletlerin birer mal gibi değişmesi, ne devletin insanlar üzerinde yürüttüğü hakimiyet telakkileri ile ne insanların haiz oldukları hürriyet hakkı itibar ile izah olunur bir şey değildir. Bu itibarla, bu, çok tenkit edilmiştir. Ancak bunu en evvel teklif eden Türkler olmamıştır. Sir Horace Romboldun, konferanstaki ifadesinden anlaşıldığına göre, bunu en evvel Nansen teklif etmiştir.*”³⁸ Konu hakkında Erich Jan Zürcher de “*Mübadele konusunun 1919’dan beri Milletler Cemiyeti, Mülteciler Yüksek Komiserliği görevini yürüten Norveçli Dr. Fridtjof Nansen tarafından önceden ortaya atıldığını ve Yunan hükümetinin de mübadele konusunda olumlu bir tutum takındığını belirtmektedir. Yunanistan’ın mübadele fikrine bu kadar olumlu ve aceleci yaklaşması, Yunanistan’ın 1.000.000’a yaklaşan mültecilerin yol açtığı sorunları hafifletmek amacı gütmesiyle açıklamak mümkündür. Bu mültecilerin yerleşim sorunları, ancak ülkede bulunan 600.000 Türk ve Müslüman göçmeni Türkiye’ye göndererek ve onlardan boşalan yerlere gelen Rum mültecileri yerleştirerek aşılabildi. Ağustos 1920’de*

³⁵ Fridtjof Wedel-Jarsberg Nansen (1861-1930) Norveçli kâşif, siyasetçi ve diplomat. Gençliğinde Kuzey Kutup Bölgesi’ne yaptığı keşif seferleri ile tanınmış daha sonraları siyasete atılmıştır. I nci Dünya Savaşı sırasında mültecilerle ilgili çalışmalar yürütmüş ve Nobel Barış ödülü almıştır. Lozan’da Türk-Yunan Mübadelesi’nin gerçekleşmesi için çalışmıştır.

³⁶ Karacan ,a.g.e.,s.161.

³⁷ Emine Tutku Vardağlı, “Doğu-Batı Ekseninde Türk-Yunan Diplomasisi: Lozan Barış Görüşmeleri ve Nansen -Venizelos Mektuplaşmaları”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2017-Bahar, s.5.

³⁸ Cemil Bilsel, Lozan, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998, s.293-294.

Bulgaristan'la daha az sayıda olmakla beraber benzer bir nüfus mübadelesi deneyimi yaşamaması Yunanistan'ın işini kolaylaştırmaktaydı" demektedir.³⁹

Dr. Fridtjof Nansen'in Raporu

Milletler Cemiyeti, Lozan Konferansı'nın başlamasına bir hafta kala 14 Kasım 1914'de Norveçli Dr.Fridtjof Nansen her iki ülkedeki nüfus hareketlerini yerinde araştırması için görevlendirildi. Nansen, nüfus hareketi sonucunda ortaya çıkan durumu incelemek üzere Yunanistan ve Türkiye'ye giderek nüfus durumu hakkında bilgiler aldı ve konunun çözümü yönünde yetkililerle görüşmeler yaptı. Aldığı bilgiler ve yaptığı görüşmeler sonunda bir rapor hazırlayarak Milletler Cemiyeti'ne sundu.

Nansen'in sunduğu ilk çözüm teklifi İstanbul'da yaşayan Rumların değişim dışı tutularak, Yunanistan'daki Müslümanlarla, Anadolu'daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak yer değiştirmesi oldu.⁴⁰ Nansen'in bu görüşü Türk heyeti tarafından kabul görmemiştir. Türkiye, İstanbullu Rumların değil, Batı Trakyalı Türklerin değişim dışı tutulmasını istiyordu. Çünkü Türkiye'ye göre Müslümanlar Batı Trakya'da azınlık değil çoğunluktu. Dolayısıyla çoğunluk olan bir kitlenin, bulunduğu yerden göçe zorlanmasının kabul edilebilir bir durum olmadığını ifade etmekteydi.⁴¹ Yunanistan ise, ülkeye gelen göçmen yığılmasının oluşturduğu baskıyı gündeme getirerek, yer sorunlarının oluştuğunu ve bunun çözümü içinde 350.000 Türkün acil olarak Rumlardan boşalttığı Anadolu'ya gönderilmesini istiyordu.⁴²

Nansen, her iki ülkenin de itiraz ve görüşlerini dikkate alarak raporunu tekrar tanzim etmiştir. Mübadele konusu Lozan Barış Konferansının Ülke ve Askerlik Sorunları Komisyonu'nun 1 Aralık 1922'deki oturumunda görüşülmeye başlanmış ve Nansen yeni hazırladığı raporunu bu oturumda okumuştur. Nansen raporunda özellikle her iki ülkenin de ekonomilerinin kötü durumda olduğunu belirterek ekonomik durumun altını çizmiştir. Mübadelenin sosyolojik ve ekonomik açıdan hem göçmenler hem de iki ülke açısından en iyi çözüm ve hatta

³⁹ Zurcher, a.g.m., s.3.

⁴⁰ Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, s.116.

⁴¹ Ömer Budak, " Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü ",Karadeniz Araştırmaları, 2010, s.135-136.

⁴² Arı, a.g.e., s.16.; Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk -Yunan Mübadelesi Sorunu", III. Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara, 1986, s.248, 249, 258.

mübadelelerin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğunu belirtmiştir. Nansen, bu zorunluluğun nedenini açıklarken; “Her iki ülke için, gelecek yaz tarım ürünlerinin elde edilmesi yaşamsal önem taşıyordu. Bu yüzden nüfus mübadelesi işinin, hiç olmazsa bir kısmının şubat ayı sonundan önce, üç ay içinde sonuçlandırılması zorunluydu. Azınlıkların çabuk ve etkili mübadelesi, bu felaketi her türlü önlemden daha kolay önleyebilirdi”⁴³ Eğer bu duruma hemen çözüm bulunmazsa, ekonomik sonuçların her iki ülke için felaket olacağına dikkat çekmiştir. Sonuç itibarıyla Türkiye bakımından mübadele, Rumların bıraktığı verimli arazilerin işlenmesinde gerekli insan gücünü sağlarken, Yunanistan için ise hem daha önce gelen göçmenlerin barınma sorunlarının çözümüne hem de tarımda gerekli işgücünün bir an önce karşılanmasına ve göçmenlerin kendilerini besleyebilecekleri ürünleri almasına önemli bir katkı sağlayacak vurgusu yapılmaktaydı. Çünkü bu insanlar tarıma bağlı olarak yaşamakta yaz aylarından önce ürünlerini üretebilecek duruma gelmeleri ülke ekonomilerinin olduğu kadar bu insanlar içinde hayati öneme haizdi.⁴⁴

Nansen konuşmasında, yapılacak mübadelenin sadece iki ülke arasında değil aynı zamanda “Yakın-Doğu’da gerçek bir barışın ve ekonomik sağlamlığın oluşması için mübadelenin kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir.”⁴⁵

Nansen, Yakın-Doğu’da halkların iç içe girmişlikten kurtarılmasının barışın oluşumunda önemli rol oynayacağını, mübadele ile sadece Yakın-Doğu da değil, Avrupa barışına da katkıda bulunacağını söylemiştir.⁴⁶

Nansen, raporunda ayrıca “mübadele antlaşması genel hükümleri kapsamalıdır; ayrıntılarla ilgili özel yönetmeliklerin hazırlanması, oluşturulacak Karma Komisyona bırakılabilir demekteydi. Bu Karma Komisyon da her iki ülkenin birer temsilcisi ile Milletler Cemiyeti Meclisince atanmış iki temsilciden oluşmalıdır”⁴⁷ Ancak raporda işin içine Milletler Cemiyeti’nin karıştırılması Türkiye’yi rahatsız etmişti çünkü Türkiye henüz o tarihlerde örgüte üye değildi. “Bundan dolayı İsmet Paşa, Dr. Nansen’in raporunu’bir özel kişinin raporu saydığını’belirtmiştir”⁴⁸

⁴³ Arı, a.g.e., s.16.

⁴⁴ Arı, a.g.e., s.16.

⁴⁵ Seha L. Meray, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, I/I, İstanbul, 2001, s.119.

⁴⁶ Meray, a.g.e., s.119.

⁴⁷ Cevahir Kayam, “Lozan Barış Anlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM’de Görüşülmesi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara, 1993, Cilt IX, sayı27, s.4.

⁴⁸ Kayam, a.g.m., s.4.

Nansen'in raporunda teklif ettiği çözüm önerileri konusunda iki ülke arasında derin görüş farklılıkları vardı. Bunlardan ilki mübadelenin kapsayacağı Rum ve Türkler konusunda çıkmıştır. Türk tezi daha baştan itibaren İstanbul'daki Rumlarında mübadele kapsamına alınmasını ve Batı Trakya Türklerini ise buldukları yerlerde kalması şeklindeydi. Yunanlılar ise bu teklife şiddetle karşı çıkmakta İstanbul'daki Rumların mübadeleden muaf tutulmasını istemekteydiler.⁴⁹

Diğer bir yaklaşım farklılığı ise Mübadelenin zorunlumu yoksa isteğe mi bağlı olacağı hususuydu. Yunanistan mübadelenin gönüllü olmasını teklif etmiş, Türkiye ise mübadelenin zorunlu olmasının her iki taraf içinde en uygun hareket tarzı olduğunu ve soruna kalıcı çözümün bu yolla mümkün olabileceğini savunmuştur. Bu konuda Lord Curzon ise, Türk tezini destekleyerek gönüllü mübadelenin birçok nedenden dolayı aylarca sürebileceğini ve bunun çok mahsurları olacağını vurgulamıştır. Curzon görüşünü şöyle açıklamıştır. *"Gönüllü mübadeleye karar verilirse, bunun uygulaması aylar gerektirecektir, oysa, her şeyden önce istenen, Türk nüfusun gelecek yılın başında toprakları işleyebilmek üzere Türkiye'ye getirilebilmesidir. İkinci olarak, Yunanistan'a her yandan yığılmakta olan göçmenlerin bu ülkede yerleşmesini sağlamak gerekmektedir. Mübadele zorunlu olursa, gidenlere arkalarında bırakmak zorunda kalacakları mal ve mülklerinin değerini ödemek kolaylaşmış olacaktır."*⁵⁰

Burada hemen belirtelim ki İngiltere'nin bu konuda izlediği siyaset Türkiye'nin görüşleri ile paralel olmasının karşın genel siyaset bakımından İngiliz heyeti başkanı temsilci Lord Curzon oturumlarda, Yunanlıları acınacak durumda göstererek adeta bir Yunan temsilciliğine soyunmuştur.⁵¹ İngilizlerin, Rumların durumunun Türklerin durumundan daha kötü olarak göstermesi gayretlerine karşı Türk heyeti başkanı İsmet Paşa eleştirilerde bulunarak meselelerin ekonomik yönden ziyade insani boyutuna dikkat çekmiştir.⁵² İsmet Paşa'nın "insani boyut" olarak dikkat çektiği konunun tarihsel örüntüsü ise görüldüğü şöyledir. Öncelikle Anadolu'nun Yunanistan tarafından işgal edilmek istendiği, müteceviz tarafın Yunanistan olduğu, bu işgalle Yunan'ın Türk'ü yok etme savaşına giriştiği gerçeğidir. Türk Milletinin yaptığıının ise bu işgale karşı

⁴⁹ Onur Yıldırım, (Hazırlayan: Duygu Öztürk), *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, Kış 2009, Cilt 6, Sayı 24, s.150.

⁵⁰ Arı, a.g.e., s.17.

⁵¹ Meray, a.g.e., s. 122, 123-126,127

⁵² Bülent Kara, *Taabiyetten Vatandaşlığa Geçiş Sürecinde Türkiye'de Azınlıklar (1923-1950)*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2004, s.95.

ortaya çıkan bir direniş hareketi olduğu ve uluslararası hukuk kurallarına göre de mütecevize karşı ülkelerini savunmaları kutsal bir haktır. Yunanistan'ın işgalde başarılı olabilselerdi sonuçları itibariyle yerlerinden ve yurtlarından edilerek mağdur olacak kesim Türk tarafı olacaktı. Konuya bu insani gerçeklik açısından bakıldığında yayılmacı Yunan politikasının özellikle Yunan egemenliğinde yaşayan Türklerde meydana gelen tedirginlik ve Anadolu'ya kaçışları; işgaller nedeniyle yerinden yurdundan olan Anadolu Türklerinde meydana gelen tedirginlik ve iç kısımlara kaçışlar olmuştur. Ancak savaşın Türk ordusunun zaferi ile sonuçlanması ile bölgeden daha önce göç etmek zorunda kalan Türklerin yurtlarına dönüşü ve bunların olası bir intikam duyguları da bir vak'adır. Yine Anadolu'ya yerleşme ümidiyle gelen Rumlarda zaferin ardından oluşan tedirginlikle bu kez de Yunanistan'a kaçış başlamıştır. Bunun yanında Anadolu'da önceden yaşayan ve savaş döneminde olumsuz tavırlar takınan yerli Rumlarda tedirginlik ve Yunanistan'a kaçış olmuştur.

Konferans öncesinde İngiltere ve Yunanistan'ın mübadele konusunu mütalaa ettikleri bilindiğinden bu konuda o dönemde bu iki ülke arasında ya bir fikir birliği sağlanamadığı ya kazanımları artırmak için gelişen duruma göre pozisyon alındığı ya da İngiltere'nin uzlaşma arayışlarının da çok yüksek olduğu değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak İngiltere'nin de niyetini belirttiği mübadele konusu İsmet Paşa ve Venizelos'un da önerisiyle alt komisyona gönderildi. Komisyonun başkanı İtalyan delege Montagna, danışmanlığını ise Nansen yapacaktı. Çalışmalarına 2 Aralık 1922'de başlayan komisyonun bir Türk bir Yunan üyesi bulunmaktaydı. İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyeti Ankara'nın verdiği talimatlara da uygun olarak, Batı Trakya Türklerinin mübadele dışı bırakılarak, İstanbul'da bulunan tüm Rumların mübadele edilmesinin yanısıra İstanbul'daki Rum Patrikhanesi'nin tüm kurumlarıyla birlikte ülkeden çıkarılmasını istedi.⁵³ Türk Heyeti mübadele konusunda kendi tezini kabul ettirebilmek, karşı taraf üzerinde baskı kurabilmek ve yapılan pazarlıklarda elini kuvvetlendirmek için Patrikhane meselesini burada gündeme getirmiştir. Buradaki bu ısrar Patrikhane'nin Türkiye sınırları dışına çıkarılması eğer bu mümkün olmaz ise bu hususu fırsat olarak kullanarak politik manevralar yapabilmektir. Bu konunun mübadele görüşmelerinde ısrarla dile getirilmesinin başarılı olunamazsa en azından politik bir manevra aracı olarak da kullanılmış olduğunu Türk Heyeti üyelerinden Rıza Nur'un şu sözleri üzerinden okunabilir: “Gerek ekalliyetler içinde,

⁵³ Arı, a.g.e., s.17-18.

gerek ahali mübadelesinde mühim ve hayati noktalar var, muallâkta (sürüncemede) kaldı. Aylardan beri askıntıda duruyor. Bir türlü bizim arzumuzu kabul ettiremiyorum. Düşündüm, bir pazarlık payı lazım. Frenklerin zihniyetini okşamalı yani onlara bir yem göstermeli. O da pek kıymetli bir şey olsun ki ağızlarının suyu aksın, bunları yola getirebilsin. Bu da Patrik ve Patrikhane'yi İstanbul'dan kovmak... Sonra bunu almak için istediğim o muallâktaki şeyleri derhal verirler.”⁵⁴

Bu konunun Lozan'da görüşüldüğü günlerde ise, TBMM'de de ateşli tartışmalara sebep olmuştur. “25 Aralık 1922 tarihli kapalı oturumda Burdur mebusu İsmail Suphi Bey bu konuda bir önerge vererek özellikle İstanbul'daki Rum ve Ermeniler ile Patrikhane'nin mübadeleye tâbi tutulmasının gereğini vurgulamış, Patrikhane'yi hala fesatlıklar yapmakla suçlamıştır”⁵⁵ Nutuk'ta da devlet içinde siyasi ayrıcalık verilen Patrikhane bünyesinde teşekkül eden Mavri Mira cemiyeti okul izci teşkilatlanmasıyla çeteler oluşturarak mitingler, propaganda ve eylemler yaptığı; Rum ve Ermeni Patriklerin Kuva-i Milliye aleyhine düşman devletlerle işbirliği yaptığı belgelerle açıklanmıştır.⁵⁶

Görüşmelerde Patrikhane'nin Türkiye sınırları dışına çıkarılması Yunan, Amerikan ve İngiliz delegeleri tarafından kesin bir dille reddedilecektir. Türkiye Lozan Konferansı'nın ilerleyen günlerinde konu ile ilgili yapılan müzakerelerde Patrikhane'yi Türkiye dışına çıkarılmayacak, sadece dini statüye sahip olması karşılığında Türkiye'de kalmasına izin verilecektir. Bu suretle hem Patrikhane'nin nüfuz gücü kırılmış hem de ilerde Türkiye'nin içişlerine de karışmayı içerecek girişimlerin önüne geçilmiş oluyordu.

Ancak Patrikhane ve ona bağlı din adamlarının Türkiye'ye bakış açısı ve izlediği politikaların da günümüzde de değiştiğini söylemek oldukça zordur. 25 Mart 2006'da Beyaz Saray'da, Rum Ortodoks Kilisesi'nin ABD Temsilcisi Demetrios ve Yunanistan Dışişleri Bakanı Dora Bakoyani'nin de katıldığı resepsiyonda, Yunanistan'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanmasının 185. yıldönümünü kutlamasında, Başkan Bush, Demetrios'u dostu olarak nitelendirmekten gurur duyduğunu söyledi ve “*Modern Yunanistan'ın kurucuları 1821'de özgürlüklerini ilan ettiklerinde, ABD'nin güçlü desteğini buldu. ABD başkanları bağımsızlığı destekledi. Genç Amerikalılar, Yunan ordusunda gönüllü oldu. Birçok*

⁵⁴ Nur ve Grew, a.g.e., s.163.

⁵⁵ İbrahim Erdal, “Türk Basınına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Mayıs 2004, Cilt 9, Sayı, 33, s.41.

⁵⁶ Nutuk, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Cilt I (1919-1920), Onuncu Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.2, 259.

Amerikalı, Yunanlılara mali destek sağladı" demiştir. Toplantının konuşan Demetrios ise, son 6 yıldır Yunanistan'ın milli gününü Beyaz Saray'da kutlama fırsatı verildiği için teşekkür ettikten sonra, 25 Mart 1821 tarihinin, Yunanistan'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde acı dolu bir işgal altında "4 korkunç yüz-yıl" geçirdikten sonra, özgürlüğüne kavuşmasını simgelediğini öne sürmüştür.⁵⁷

Yunan tarihçi Kitsikis⁵⁸ ise ülkesinde büyük yankılar uyandıran ve tartışmalara neden olan şu görüşleri söylüyordu: Osmanlı İmparatorluğu Yunanlılar için hiçbir zaman "400 yıllık bir kölelik" dönemi olmamış, tam tersine Yunan kültürünün özgürce geliştiği ve evrensel tarihe katkıda bulunduğu bir ortam yaratmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sömürgeci olmayan, çok uluslu ve tek bir hanedanın yönetimi altında en uzun süre yaşayan dünya devletlerinden biri olarak nitelemiştir⁵⁹ Bu bağlamda Kitsikis ayrıca ünlü Yunan devrimcisi Rigas Feraios'un 1797'de Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki düşüncelerini belirten şu sözlerini de aktarmaktadır: "Osmanlı İmparatorluğu tüm bölgelerinden bilgilerin övdüğü dünyanın en güzel krallığı idi."⁶⁰

Kanımızca da Osmanlı Devleti eğer iddia edildiği gibi sömürgeci bir siyaset izlese, egemenliği altındaki uluslara baskı ve şiddet uygulaydı bu kadar uzun süre tarih sahnesinde kalması mümkün olamayacaktı.

Türk Rum Nüfus Mübadele Sözleşme ve Ek Protokolü

Mübadelelerin kapsam ve şartlarının tespiti için oluşturulan Komisyon 10 Ocak 1923'de yaptığı toplantıda, mübadele meselesi büyük ölçüde halledilmiş ve Batı Trakya'daki Türkler ile İstanbul'daki Rumların mübadele kapsamı dışında tutulması kararı alınmıştır. Aslında Mübadele konusu ile ilgili tartışmaların hemen sonuçlanmayacağı işaretlerinin olmasına rağmen, sorunun o aşamada yukarıda bahsedilen ana esaslar üzerinden bitirilmesi niyetinde olan komisyon şöyle bir karar almıştır: "Savaş tutsakları ile rehinelere geri verilmesini

⁵⁷ Hürriyet, 26.03.2006; Muammer Karabulut, Kin Kapısı-Patrikhanenin Kin Kapısında Bekleyen Halet Efendiler, Togan Yayınları, 2007, İstanbul, s.32.

⁵⁸ 1935 yılında Atina'da doğan Kitsikis, 1962'de Pari-Sorbonne Üniversitesi'nde tarih doktoru olduktan sonra çeşitli ülkelerin üniversitelerinde çalışmalarını sürdürdü. 1980'den sonra Türkiye'de Boğaziçi ve Bilkent Üniversitelerinde çalıştı. 1983'den beri Kanada'da Ottawa Üniversitesi'nde öğretim görevliliği yapmaktadır. Çok sayıda kitap ve makalesi olan Kitsikis'in çalışma alanı uluslararası ilişkiler tarihi, 19ve 20 inci yüzyılda Türkiye-Yunanistan-Kıbrıs ilişkileridir.

⁵⁹ Kitsikis, a.g.e., s.7.

⁶⁰ Kitsikis, a.g.e., s.7.

içine almak üzere, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi sorununun, konferansa çağıran üç büyük devletle, Türkiye ve Yunanistan'ın birer temsilcilerinden kurulu ve bir İtalyan temsilcinin başkanlığını yapacağı bir alt komisyonun incelemesine havale edilmesine ve alt komisyonun bu soruna ilişkin olarak Dr. Nansen'i dinlemesine ve yararlı göreceği tanıklıkları toplamasına karar verildi".⁶¹ Mübadelenin nasıl yapılacağına ilişkin 19 maddeden oluşan düzenleme 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine ilişkin Sözleşme ve Protokol⁶² ismiyle tarihteki yerini almıştır. Sözleşmeye göre⁶³ "Türk topraklarında yerleşmiş Ortodoks dininden Türk uyruklular ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyrukluların 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadelesine girişilecek; bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümeti'nin izni olmadıkça Türkiye'ye ya da Yunan Hükümeti'nin izni olmadıkça Yunanistan'a dönerek orada yerleşemeyeceklerdi. Mübadele İstanbul'da oturan Rumları ve Batı Trakya'da oturan Müslümanları kapsamayacaktı. 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş bulunan tüm Rumlar; 1913 tarihli Bükreş Antlaşması'nın saptamış olduğu sınırın çizgisinin doğusundaki bölgeye yerleşmiş tüm Müslümanlar da Batı Trakya'daki Müslümanlar sayılacaktı. Mübadele uygulamasında her iki halkın mülkiyet haklarına ve alacaklarına hiçbir zarar verilmeyecek, mübadele edilecek halklara mensup bir kimsenin hangi nedenle olursa olsun gidişine hiçbir engel çıkarılmayacaktı."

30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan Sözleşme, mübadele konusuyla ilgili olarak kurulacak Karma Komisyon'un yapısını da belirlemişti. Buna göre; komisyonun üç tarafsız üyesi olacaktı ve Türkiye ile Yunanistan'ın da dörder üyesi bu komisyonda yer alacaktı. T.C. Bakanlar Kurulu (İcra Vekilleri Heyeti) Komisyon'un Türk heyeti başkanlığına Dr. Tevfik Rüştü'yü (Aras) seçmiş, heyet üyeliklerine de Hamit, İhsan ve Senieddin Beyleri getirmiştir. Bakanlar Kurulu'nun bu seçimi, TBMM tarafından 26 Ağustos 1923'te onaylanmıştır.⁶⁴ Karma Komisyon gerekli göreceği yerlerde, birer Türk ve Yunan üye ile komisyonca atanacak tarafsız bir başkandan oluşan alt komisyonlar da oluşturabilecekti⁶⁵ Bu sözleşmenin taraflarca imza altına alınması ile uygulanması zaruri görülen mübadelelerin uluslararası ve hukuki boyutu çözülmüş oluyordu.

⁶¹ Meray, a.g.e., s.128-129.

⁶² Meray, a.g.e., s.82,87; Cemil Bilsel, a.g.e., s..293-295.

⁶³ Arı,a.g.e., s.19.

⁶⁴ Doğan, a.g.m., s.225.

⁶⁵ Meray, a.g.e., s.85; Kara, a.g.e., s.206.

Mübadele nin kabul edilmesinin birçok nedeni vardı. Mübadele yapılması hem mübadeleye tabi insanlar hem söz konusu ülkeler açısından çok büyük sorunlara yol açabilecekti. Ancak yapılmadığı takdirde çok daha dayanılmaz acılara yol açacağı görülmekteydi. Aynı zamanda mutabakat sağlanmasında taraf ülkelerin beklentileri vardı. Türklerin Yunanistan’dan çıkarılması Yunanistan’ın Helen politikası için bir zorunluluktur. Yunanistan’ın beklentilerini bizzat Yunan Başbakan Venizelos 17 Haziran 1930 tarihinde Yunan parlamentosunda yaptığı şu konuşmayla ortaya koyacaktır. *“Türkiye’nin bizzat kendi- yani yeni Türkiye- Osmanlı İmparatorluğu hakkında tek bir şey dahi duymak istememektedir. Cumhuriyet Türkiyesi homojen bir Türk milli devleti kurmaya çalışmaktadır. (1922’de yaşadığımız) Küçük Asya felaketinden sonra ve neredeyse Türkiye’deki bütün milletdaşlarımızın Yunan topraklarına gelmesi (sonucunda), biz de zaten benzer bir işle uğraşıyoruz”*.⁶⁶

Türkler açısından ise, her şeyden önce ulus devlet olma fikri Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerde ortaya çıkmış gelinen bu noktada doruğa çıkmıştı. Diğer bir faktör ise, tarihsel seyir içinde görüldüğü gibi, Büyük Nüfus Mübadelesine konu olan Anadolu Rumları Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde azınlık sınıfı olarak güven içinde yaşamış,⁶⁷ İstanbul’un fethi esnasında Fatih Sultan Mehmet’in Fermanı ile Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri ile birlikte kiliseleri ve inançları teminat altına alınmış, sosyal ve iktisadi hayatlarını devam ettirmişlerdir.⁶⁸ Osmanlı fethedilen yerlerde halka karşı hoşgörülü ve insancıl davranışlar sergilediği halde bunun karşılığını bulamamıştır. Bu güvensizlik duygusu ve bir daha benzeri acılar yaşamama isteği Türkleri bu yola yöneltmiştir.

Mübadele Sözleşmesi bu niyetlerle imzalanmış olmasına rağmen ilerleyen dönemlerdeki görüşmelerde tarafların fikir birliğinde olamadığı birçok sorunla karşılaşılacaktı ve uygulanması o kadar kolay olmayacaktı. Öncelikle sözleşmeye uyarınca 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren uygulanacak mübadele, bazı sebeplerden dolayı gecikmiş ve ancak Kasım ayında başlanabilmiştir. 1923’den sorunun kesin olarak çözüme kavuşturulacağı 10 Haziran 1930’da Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Ankara Antlaşması’na kadar, Türkiye ve Yunanistan arasında Mübadele Sözleşmesi’nin yorumundan ve uygulanmasından do-

⁶⁶ Aktar, a.g.e., s.22-23.

⁶⁷ Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayri Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayını Ankara 1989, s.10.

⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1982, C.II, s.6-7.

ğan görüş ayrılıkları, iki ülke arasında ciddi sorunların çıkmasına sebep olmuştur. Bu anlaşmazlık konuları “Etablis” tanımı ve İstanbul’un sınırlarının tespiti hususunda olmuştur.

Yorum farklılığı nedeniyle anlaşmazlık yaşanan bu konular Sözleşmenin ilk iki maddesi ile ilgiliydi. Sözleşmenin bu maddeleri şöyleydi:

1 inci maddesi, mübadelenin kapsamını belirtmektedir: Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir. Bu kimselerden hiçbiri, Türk Hükümetinin izni olmadıkça Türkiye’ye, Yunan Hükümetinin izni olmadıkça Yunanistan’a yeniden dönerek orada yerleşemeyecektir.

2 nci madde ise, 1. Maddeye getirilen istisnaları düzenlemektedir: Birinci Maddede öngörülen mübadele:

a) İstanbul’da oturan Rumları (İstanbul’un Rum ahalisini),

b) Batı Trakya’da oturan Müslümanları (Batı Trakya’nın Müslüman ahalisini) kapsamayacaktır.

Anlaşmanın 2 nci maddesine göre yerleşik olarak kabul edilme ve dolayısıyla mübadele dışında kalacaklar şöyle tanımlanmıştı. 1912 kanunuyla sınırlandırıldığı biçimde İstanbul Şehremaneti daireleri içinde 30 Ekim 1918 tarihinden önce yerleşmiş ve oturan bütün Rumlar, “yerleşik” sayılacak öte yandan 1913 tarihli Bükreş Antlaşması’nın çizmiş olduğu sınırın doğusunda kalan Müslümanlar da Batı Trakya’nın “yerleşikleri” olarak sayılacaklardır.⁶⁹

“Etabli” Sorunun Ortaya Çıkışı ve Türk Yunan Tezleri

Sözleşme gereğince kurulan Karma Komisyon bu çerçevede birer Türk ve Yunan ile tarafsız bir başkandan oluşan on bir alt komisyonla çalışmalarına başladı. Komisyon çalışmalarında zaman zaman çıkan anlaşmazlık konularında uzun ve çetin görüşmeler olmasına rağmen 1924 yılına kadar geçen süre içerisinde mübadele işini gerçekleştirmiştir. İlk başlarda uyumlu çalışıyor gibi görü-

⁶⁹ İsmail Soysal, Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s.185; Gökçe Bayındır Gaularas, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerin Yaşatılması”, Alternatif Politika, 2012, Cilt 4, sayı 2, s.130.

nen Komisyon 1924 yılına gelindiğinde İstanbul konusunda 30 Ocak 1923 Sözleşmesinin⁷⁰ ikinci maddesinin uygulamasından doğan yorum farklılığı sorunu ile karşı karşıya geldi. Anlaşmazlığın temelinde yatan en önemli faktör, kimlerin “etabli” yani “yerleşik” sayılacağıydı ve bu konu taraflarca farklı yorumlanıyordu. İstanbul ve çevresinde daha çok Rum bırakmak isteyen⁷¹ Yunanistan “etablis” olarak nitelendirilen “yerleşik” sorununu çıkarması Türk-Yunan anlaşmazlığını yeniden alevlendirdi.

Nihat Erim'e göre; *“Bu maddede kullanılan “sakin bulunmuş” tabiri üzerinde anlaşılmalıdır. Muahede metni aslen Fransızca’dır. Bu tabir Fransızca «etablis» kelimesi mukabili olarak kullanılmıştır. Yani muahedenin resmi tercümesi ve Türkiye Büyük Millet Meclisince tasdik ve kabul olunan Türkçe menü «sakin bulunmuş» tabirini ihtiva etmektedir. Kanaatımızca «etablis» kelimesi Türkçe’ye “yerleşmiş olanlar” şeklinde tercüme edilseydi, Fransızca kelimenin ifade ettiği manaya çok yaklaşmış olurdu. Çünkü Türkçemizdeki “yerleşmek fiili, Fransızca’da “s’etablis” fiilinin hemen de aynen tercümesidir.”⁷²*

Daha sonra ayrıntılarına girilecek olan “etabli” anlaşmazlığındaki Türk ve Yunan tezleri şöyleydi: Türk tezi; “yerleşik” tanımının içeriğinin Türk yasalarına göre tespit edilmesi gerektiğini savunurken Yunan tezi ise; mübadele anlaşması ne Türk ne de Yunan kanunlarına bu hususta bir atıf yapılmadığını, “yerleşmiş olanlar = etablis” kelimesinin manası, bu iki hükümet kanunları ile bağlı kalınmadan anlaşmanın metnine ve ruhuna uygun bir şekilde verilmeli, yani uluslararası hukuka göre belirlenmesini,⁷³ istiyordu.

Heyetler arasındaki çıkan bu ihtilâf Komisyon’da uzun tartışmalara neden oldu. Mesele Komisyonun adli şubesine havale edildi. Bu şube de fikrini bildirdi. Sonuç olarak Komisyondaki diğer üyeler de “yerleşik” tanımının uluslararası hukuka göre belirlenmesi yönünde görüş bildirmesi üzerine Karma Komisyon görüşmelerinde bir neticeye varılamadı.⁷⁴ Komisyonun Yunanistan lehine karar vermesi üzerine Türkiye’yi taraflı davranıldığı düşüncesi ile öfkelen-dirmiş ve aynı zamanda da Türkiye’yi zor duruma sokulmuştu. Fakat Muhtelit Komisyon

⁷⁰ İsmail Soysal, Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945), I, Ankara, 1983, s.176.

⁷¹ Seha L Meray, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, II/II, İstanbul, 2001, s.82.

⁷² Nihat Erim, “Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. Dergisi, Ankara, 1944, C.II, S.I, s. 63.

⁷³ Erim, a.g.m., s.63.; Kara, a.g.e.,s.96.

⁷⁴ Erim, a.g.m., s.63.

Konu uluslararası olsa da Komisyonun bu noktada aldığı karar egemen bir ülkenin iç içlerine müdahale anlamına gelmektedir. Çünkü hiçbir ülkenin bir bölgesinde oturanların tespitinde uluslararası anlaşmaların belirleyici olamayacağı, bu hususun ilgili ülkenin kanunlarına göre tespit edilmesi gerekliliğidir. Bu vurguyu İsmet İnönü daha azınlıklar meselesinin konuşulduğu ilk tarihler de Türk Heyeti'nin bu konu hakkındaki düşüncelerini ve hiçbir pazarlığa girilmeyeceğini şu şekilde dile getirmişti:⁷⁵ *“Azınlıkların gidip gelmeleri ve malları meselesi ise, Türk Kanunlarının halledeceği bir iştir. Azınlıklar için kontrol veya temsilci gönderilmesi, Türkiye'nin iç işlerine müdahale teşkil edeceği için asla kabul edilemez”*

“Etabli” Sorunun Milletler Cemiyeti'ne Taşınması ve La Haye Daimi Adalet Divanı'nın Kararı

Aslında Yunanistan “etabli” konusundaki anlaşmazlığı Milletler Cemiyeti'nin 11 inci maddesine⁷⁶ dayanarak Milletler Cemiyeti'ne götürmek istiyordu. Çünkü, Yunanistan; komisyondaki görüşmelerle “etabli” konusunda Türkiye'ye kendi tezini kabul ettiremeyeceğini biliyor konuyu Milletler Cemiyeti'ne taşıyarak dışarıdan yapılacak baskı ile bu amacına ulaşmaya çalışıyordu.⁷⁷ Böylece “yerleşik” tanımının içeriğini genişletecek ve bu sayede İstanbul'da mümkün olduğunca fazla Rum azınlık bırakabilecekti.

Meclis müzakerelerine Yunanistan adına M. Politis, Türkiye adına Fethi Bey, Karma Mübadele Komisyonu adına da Başkan General de Lara katılıyorlardı. General de Lara, Muhtelit Komisyonun halen müzakere aşamasındaki bir konunun Milletler Cemiyeti'ne havale edilmesini doğru bulmadığını söyledi. M. Politis, Meclis huzurunda Türk Hükümetinin mübadele komisyonunun yetkilerine tecavüz ettiğini, bu arada Rumları tutukladığını iddia etti. Başkan General de Lara İstanbul'u terk etmek için verilen sürenin dolduğu halde hala oradan ayrılmamış olan Rumların toplanarak bir yerde tutulduğunu bunun da zaten komisyonun tebliği üzerine yapılmış olduğunu dolayısıyla, Türk Hükümetinin

⁷⁵ Karacan, a.g.e., s.156-157.

⁷⁶ 11 inci Madde'nin 2inci Fıkrası: “Bundan başka, milletlerarası münasebetleri ihlâl eder mahiyette ve bunun neticesi olarak, sulhu ve sulhun tabii bulunduğu, milletler arasında iyi dostluk münasebetlerini tehdit eden her hal üzerine umumi heyetin veya meclisin dikkatini çekmek Cemiyetin her âzasının hakkıdır.”

⁷⁷ Özden Zeynep Alantar, “Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, (Derleyen: Faruk Sönmezoglu), Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s.73.

hiçbir suretle Komisyonun yetkilerine tecavüz etmediğini ve Rumları tutuklamadığını bildirdi.⁷⁸

Üzerinde uzun tartışmalar yapılan konu da uzlaşmaya varılamıyordu. Bu arada Yunan Hükümetinin Milletler Cemiyeti Meclisine başvurması üzerine İsmet Paşa Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne 28 Ekim 1924 de gönderdiği telgrafta, Türk Hükümeti bakımından Karma Komisyonun Milletler Cemiyetini temsil ettiğini ve o, vazifesini yapmakta iken başka bir otoritenin, yani Milletler Cemiyeti Meclisinin onun yerine geçmesinin Komisyonun itibarını sarsacağını bildirdi.⁷⁹ Cemiyetin 31 Ekim 1924 tarihli toplantısında “etabli” meselesi görüşüldü.⁸⁰ Milletler Cemiyeti Meclisi İsmet Paşanın ikazını dikkate almış ve ittifakla aldıkları kararda, Karma Komisyonun meseleyi görüşmeye devam etmesini ancak bir sonuca ulaşılamazsa Milletler Cemiyeti Misak'ın 14 üncü maddesi'ne⁸¹ istinaden Daimi Adalet Divanından görüş istenmesini bildirdi. Milletler Cemiyeti'nin 15 Kasım 1924 tarihli kararı alan Komisyon görüşmelere tekrar başladı. Fakat her iki hükümet de ileri sürdükleri görüşlerinde ısrar ettiğinden 2 nci maddenin kapsamı üzerinde anlaşmaya varılamadı. Bunun üzerine, Milletler Cemiyeti Meclisinin tavsiyesi üzerine ve meselenin hukuki boyutları olması nedeniyle 12 Aralık 1924'te La Haye Daimi Adalet Divanına müracaat edilmesine ve görüş istenmesine karar verildi.

Karma Mübadele Komisyonu Başkanı General Monrique, Milletler Meclisi kararına uygun olarak 18 Aralık 1924'de Divan Kâtibine yazdığı mektupla 30 Ocak 1923 tarihli Türk- Yunan mübadele anlaşmasının 2 inci maddesindeki “yerleşmiş olanlar” kelimesinin manasına ve 2 inci maddedeki “İstanbul'un Rum Ahalisi” adı ile işaret edilen şahısların mübadele anlaşması “yerleşmiş (etablis)” sayılabilmeleri ve mübadeleden muaf sayılabilmeleri için gereken şartların neler olduğuna dair mütalâa vermesini istedi.⁸²

Sözleşme'nin aslı Fransızca olması nedeniyle, Divanda geçerli olan metin de Fransızca orijinal metindir ve ilgili 2 inci madde şu şekildeydi:

⁷⁸ Erim, a.g.m., s.63-64.

⁷⁹ Erim, a.g.m., s.64.

⁸⁰ Kara, a.g.e.,s.96.

⁸¹ Milletler Cemiyeti Misak'ın 14 üncü maddesi : “Cemiyet'in Genel Kurulu ile Konseyi tavsiye (danışma) görüşü isteme yetkisine sahiptir. Konsey, bir Uluslararası Sürekli Adalet Divanı tasarısı hazırlamakla ve bu tasarımı Cemiyet üyelerine sunmakla görevlendirilmiştir. Bu Divan, Tarafların kendisine sunacakları uluslararası nitelikte her türlü anlaşmazlıklara bakacaktır. Divan, Konseyin ya da Genel Kurulun kendisine göndereceği her türlü anlaşmazlık ya da sorun üzerinde danışma görüşleri de istişari mütalaalar verecektir.”

⁸² Erim, a.g.m., s.64.

“Ne seront pas compris dans l’échange prévu à l’article premier:

- a) les habitants grecs de Constantinople;
- b) les habitants musulmans de la Thrace occidentale.

Seront considérés comme habitants grecs de Constantinople tous les Grecs déjà établis avant le 30 octobre 1918 dans les circonscriptions de la préfecture de la ville de Constantinople, telles qu’elles sont délimitées par la loi de 1912. Seront considérés comme habitants musulmans de la Thrace occidentale tous les Musulmans établis dans la région à l’est de la ligne-frontière

établie en 1913 par le Traité de Bucarest.”

Divan davayı orijinal Fransızca metni üzerinden inceledi ve yazılı açıklamalar ve uyarı yazıları daha önce verilen davada 16 Ocak 1925’de tarafların sözlü dinlenmesine başlandı. İlk olarak söz alan Yunan temsilcisi Politis Yunan Hükümetinin tezini şöyle izah etti:⁸³

Lozan’da İsmet Paşa, Montagna, Lord Curzon İstanbul Rumlarının mübadele harici kalmalarını prensip olarak kabul ettiler. Sonradan Türk heyeti bu prensibe bazı tahditler koymak istedi. Bunlar: Patrikhane’nin İstanbul’dan kalkması, İstanbul’da oturan Rumlardan Türkiye aleyhine çalışmış olan şahıs ve şirketlerin memleketten çıkarılması, Türk tebaası olmayan ve Türk tebaası olup da İstanbullu olmayan Rumların mübadeleye tabi tutulması gibi. Bu teklifler üzerinde uzun münakaşalar oldu. Sonuç olarak iki taraf arasında bir uzlaşma formülü bulundu. İsmet Paşa bu formüle göre 30 Ekim 1918’den önce İstanbul’a gelmiş olan Rumlar mübadele edilmeyeceğini ifade etti. Görülüyor ki bizzat Türk Heyet Başkanı İstanbul’a muayyen bir tarihten önce gelmiş olanları mübadele dışı tutulmasını kabul etmişti. Demek ki İstanbul’a sadece gelmiş olmak kâfidir.

Mübadele anlaşmasında kullanılan “yerleşmiş olanlar” tabirine gelince; anlaşmalara göre “ikametgâh” (domicile) kelimesi kullanıldığı zaman muayyen bir ülke ile mahalli kanunlarca tayin ve tarif edilmiş hukuki bir durum söz konusudur. Halbuki “yerleşmiş olanlar” (etablis) kelimesi daha ziyade fiili bir vaziyet ifade eder. Bir şahsın fiili durumu kastedildiğinde ise etabli tabiri kullanılır. Demek ki ikametgâh ile yerleşme arasında, birincinin kanuni bir durum, ikincisinin fiili bir vaziyet olmaları bakımından bir fark vardır. “Yerleşme”, oturma (sakin olmak) (residence) dan da mana itibar ile ayrılır. Ancak bir yerde

⁸³ Erim, a.g.m., s.65-67.

daimi oturmak, yerleşmek niyeti taşır. Bu bakımdan “yerleşme” “ikametgâh”a yaklaşır. Ancak bir şahsın ikametgâh tesis etmek hususundaki niyeti bir takım kanuni formalitelerle açıklanamaz, “yerleşme” de bu niyet sadece fiili bir takım durumlardan anlaşılır.

Yerleşmenin niyetinin ispatının ise; bu bir fiili vaziyettir ve takdiri tamamen serbesttir. Muhtelit Mübadele Komisyonu hangi şahsın İstanbul'da yerleşmiş, hangisinin yerleşmemiş olduğunu serbestçe takdir edecektir. Böyle bir takdirde bulunmak için bir şahsın bir yerde daimi olarak oturmak istediğini gösteren bazı işaretler gözönüne alınmalıdır. Bu durum Batı Trakya'daki Müslüman halk için de uygulanmalıdır.

Türk Hükümeti mahalli kanuna göre hareket edilmesini savunmaktadır. Mahalli kanun 14 Ağustos 1914 tarihli nüfus kanunudur. Buna göre bir yerde yerleşmiş sayılmak için oranın nüfus siciline yazılmış olmak gerekmektedir. Bu bağlamda İstanbul Rumlarından İstanbul nüfus siciline kaydını yaptırmamış olanlar yerleşmiş kabul edilmeyecek ve mübadeleye tabi tutulacaktır. Yunan Hükümeti bu fikri kabul edemez. Mahalli kanunların yetkisi prensip olarak kabul edilse bile, iki devlet arasında bir anlaşma varsa artık mahalli kanunlar tatbik edilemez. Mübadele Anlaşması mahalli Türk Kanununa bir atıf yapmak isteseydi bunu açıktan yapardı. Diğer taraftan, Türk Kanununun tatbiki anlaşmanın ruhuna da aykırıdır. Zira 1914 kanunu uygulanırsa İstanbul'da mübadele edilmeyecek pek az Rum kalır. Halbuki anlaşma İstanbul Rumlarının 30 Ekim 1918'de buldukları vaziyette kalmalarını istemiştir. Esasen 1914 kanunu bir “lex in perfecta”sı tamam olmayan kanundur. Buldukları yerin nüfus siciline kayıt olunmayanların yerleşmiş sayılmayacağını söylemiyor, bu gibilere sadece bir para cezası veriyor. Bu da gösterir ki “yerleşme” keyfiyeti nüfusa kayıt olunmaya bağlı değildir. Nüfusa kayıt, sadece nüfus sayımını kolaylaştırmak için düşünülmüştür.

Yerleşmenin tespiti yetkisi konusunda; Türk Hükümetince mahalli mahkemeler yetkilidir. Halbuki, 30 Ocak 1923 tarihli Mübadele Anlaşmasınının 12 nci maddesi böyle bir iddiaya katıyen meydan bırakmamaktadır. Bu müşahedeyi yapmak Karma Mübadele Komisyonun vazifesidir.

Yerleşmenin manası ve kapsamı konusunda; Türk Hükümeti 3 üncü maddeye⁸⁴ istinaden Türkiye'nin, Rum ahalisi mübadeleye tabi yerlerinden birini 18

⁸⁴ Madde 3 - “Rum ve Türk ahalisi müteakabilen mübadeleye tabi bulunan araziye “18 Ekim 1912 tarihinden itibaren terk etmiş olan Rum ve Müslümanlar 1 inci maddede musarrah olan mübadeleye dâhil olunacaklardır. İşbu mukavelenamede zikri geçen “mu«hacir” tabiri muhaceret edecek,

Ekim 1912 den itibaren terk edip İstanbul'a gelmiş olanları da "yerleşme" tabirinin kapsamı dışında bırakıyor. Bu suretle İstanbul Rumlarından mühim bir kısmını mübadeleye tabi kılmak istiyor ve 2 inci maddede tespit edilen 30 Ekim 1918 tarihini fiilen 18 Ekim 1912 tarihine kadar çekerek 2 inci maddeyi ihlal etmektedir. demektir. 2 nci ve 3 üncü maddeler birbirinden müstakildir. Aynı bölge halkının durumunu tanzim etmektedir.

Sonuç olarak, Yunan Hükümeti şu yolda bir karar istemekteydi: Mübadeleden muaf tutulmak için yerine getirilmesi gereken şartlar ancak şunlar olabilirdi; İstanbul'a nereden olursa olsun 30 Ekim 1918 tarihinden evvel gelmiş olmak ve 30 Ekim 1918 tarihinden önce ister resmi ister başka sebeplerle menfaatlerinin ve meşgalelerinin merkezini İstanbul'da olması niyetini göstermiş olmaları yeterli sayılmalıdır. Bunlara örnek olarak, daimi bir meslek, bir ticaret, bir sanayi icrası, kanuni olarak müşteri sahibi olmak veya daimi karakteri haiz bir iş mukavelesi yapmak olabilmelidir.⁸⁵ Karma Komisyonun, bunların ispatını yazı ile olduğu gibi şahitlerle de, hatta sadece bazı alamelere istinaden mutlak olarak takdir edebileceğini ifade etmiştir.

Türk tezini⁸⁶ ise Politis'in konuşmasından sonra söz alan Tefvik Rüştü Bey izah etti. Türk tezini kuvvetlendiren birtakım belgeler daha önceden 10 Aralık 1925'de Türk Hükümetinin muhtirasında Adalet Divan Katipliğine verilmişti. Bunlardan biri, üçüncü tali komisyonda "etabli" kelimesi üzerinde yapılan tartışmaların tutanakları⁸⁷, diğeri Paris Hukuk Fakültesi Profesörlerinden M. Berthciemy'nin muhtirasıydı.⁸⁸ Tefvik Rüştü Bey konuşmasında, öncelikle M. Politis'in burada patrikhaneyi meselesine temas etmesinin Divana arz edilen dava ile ilgisinin bulunmadığını yüksek adalet mahkemesinin ancak kendisine sorulan noktalara cevap verebileceğinin dikkatini çekti. Konuşmasının devamında Lozan'da cereyan eden müzakerelerde "etablis" kelimesinin anlamına

veya 18 Ekim 1912 tarihinden beri muhaceret etmiş bulunanlar bilcümle eşhası maddiye ve naneviyeyi kasteder."

⁸⁵ Doğan, a.g.m., s.227-228.

⁸⁶ Erim, a.g.m., s.67-69.

⁸⁷ Üçüncü tali komisyonunda "etabli" kelimesi üzerinde görüşülürken Türk murahhası Şükrü Kaya Bey bu kelimenin "domicilie" kelimesi ile arasındaki farkı sormuştu. M. Fromageot verdiği cevapta, birincinin fiili bir durum, ikincinin kanuni bir vasiyeti ifade ettiğini izah etti. Bunun üzerine Şükrü Kaya Bey hac için Mekke'ye giden Türklerin etabli sayılmalarının tehlikesini hatırlattı. M. Fromageot ise kimin etabli olduğunu tayin etmek mahkemelere ait bir iş olduğundan böyle bir yanlışlığın mümkün olmadığını söylemişti. Şükrü Kaya Bey bu açıklamanın yeterince açıklayıcı olduğunu söylemişti.

⁸⁸ Bu belgede "yerleşmiş olmak" için muhakkak nüfus sicilline yazılmış olmak fikrine itiraz edilmekle beraber, yerleşme için gereken şartların fiilen yerine gelip gelmediği hususunu incelenme ve tespit yetkisinin iki taraf hükümlerine bırakılmasının doğru olacağı söylenmekteydi.

geçti. Mübadele Anlaşması hakkında cereyan eden 16 Ocak 1923 tarihindeki müzakere tutanaklarını aynen okudu. Bu tutanaklar okununca görülüyor ki Anlaşmanın 1 inci maddesi Lozan’da Türk topraklarındaki bütün Rumların ve Yunan topraklarındaki bütün Müslümanların mübadelesi esas kural olarak kabul edilmiştir; 2 nci maddesinde ise Batı Trakya Müslümanları ile İstanbul Rumları mübadeleden muaf tutulmuş; Yani esas prensip mübadeledir demiştir. Bu arada Rıza Nur Beyin müzakere esnasındaki sözleri de tutanaklara şu şekilde geçmişti. “Türk Hükümeti, Rum ayrılık temayüllerini ortadan kaldırmak arzusunda.”

Yunan Hükümetinin 18 Ekim 1918 den önce İstanbul'da bulunan bütün Rumların mübadeleden muaf tutulduğu yolundaki iddiasına gelince, bu noktada da Türk heyeti farklı düşünmektedir. Çünkü, öncelikle 2 inci maddede “oturanlar” tabiri tarif edilmiştir. Buradan hareketle bütün İstanbul Rumlarının hiç bir ayrıma tutulmaksızın mübadeleden muaf tutulmayacağını düşünülmendiğini göstermektedir. Sonra bir taraftan İstanbul'a 30 Ekim 1918’ den sonra gelen ramların da istisna edilmesini isteyen teklifin reddedilmiş olması; diğer taraftan “etablis” kelimesi yerine sadece “sakin olanlar”, yahut 30 Ekim 1918’den önce İstanbul'a müracaat etmiş olanlar veya “bulunanlar” veya diğer maddelerde olduğu gibi “ Rum ahali den olan şahıslar “tabirleri kullanılmaması da 2 nci maddenin belirlenmiş bir tabaka Rumların mübadeleden istisnasının amaçlandığını gösterir.

3 üncü maddede “Türkiye veya Yunanistan” kelimeleri yerine “Türk ve Rum ahali si karşılıklı mübadele edilecek olan topraklar” tabiri kullanılması 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren bu toprakları terk etmiş olanların kastedildiğinin en güzel bir delilidir. Bununla birlikte anılan tarihte henüz Türkiye hudutları dışına çıkmamış olanlar da mübadeleye tabidir. Bunların İstanbul'a gelmiş olmaları mübadeleden istisna edilmelerini lazım icap ettirmez. Ancak bunlardan 30 Ekim 1918 tarihinden önce İstanbul'a gelip “yerleşmiş olanlar” 2 nci madde ile mübadeleden istisna edilmişlerdir. Dolayısıyla İstanbul'a sadece gelmiş olmak yetrli değildir.

Yunan heyeti anlaşmada açıkça yazılı olmamasından dolayı mahalli kanunların uygulanamayacağı sonucunu çıkarıyorlar. Halbuki anlaşma aynen tatbik edilmeyip bazı tadillerle uygulanacak kanunlara açıktan işaret etmektedir. Anlaşmanın 6 ncı, 7 nci, 8 inci ve 10 uncu maddelerde böyle olduğu görülmektedir. Diğer taraftan anlaşma ile çelişkili veya tatbik edilemeyecekleri anlaşmada

açıkça belirtilmeyen konularda iki ülke kanunları tatbik edilirler. Yunan hükümeti heyetinin uygulanması icabeden kanunların anlaşmada açıklandığı iddiasına gelince, hususta sadece bir örneğin olduğu, onun da 2 nci maddede belirtilen coğrafi hudutları tespit eden bir kanun olduğu hususudur denilmekteydi. Tevfik Rüştü Bey bu noktaya dair izahatını şu sözlerle tamamlıyordu:⁸⁹ *“Efendiler, her gün ticari anlaşmalar yapılıyor; her nevi anlaşmalar imza ediliyor. Eğer alâkadar memleketlerin kanunlarından bu anlaşmalarla tatbikten alıkonulmayanların ve meriyette kalanların yazılması lazım gelseydi her anlaşmaya bütün kanunların bir tablosunu ilave etmek icap ederdi ki, bir milletlerarası kaide değildir.”*

Yunan Hükümetinin görüşü izah edilirken, Türk Hükümetinin, İstanbul'daki Rumların miktarını mümkün olduğu kadar azaltmak istediği ve bu maksada ulaşmak için her çareye başvurduğu söylenmişti. Tevfik Rüştü Bey, bu konuda meselenin on bin kişi daha fazla veya daha az mübadele edilmesi meselesi olmadığını söyledi. Türkiye için bundan çok daha önemli şu meselesinin olduğunu ifade etti:⁹⁰ *“Türkiye kapitülasyonlarından henüz kurtulmuş bir memleketdir. Büyük fedakarlıklar bahasına elde ettiği istiklâlini, hâkimiyetini en ufak bir şekilde dahi olsa haleldar edebilecek olan tedbirler ve hareketler karşısında pek hassas davranmasından tabii ne olabilir? Nihayet, sizler bay Reis, hâkim baylar, hepiniz müstakil ve medeni memleketler fertlerisiniz. Eğer bir gün buna benzer bir mesele tabii başka şartlar ve başka bahaneler altında sizin memleketinizde de çıksaydı, sizlerde dahi bu millî hâkimiyet ve kanunların ekseriyete olduğu gibi akalliyete de müsavi tarzda tatbiki endişesi olacaktı; binaenaleyh bu aynı endişeyi duymakta haklı olup olmadığımızı muhakeme edeceksiniz.”*

Sözcü, amaç “yerleşme”yi belirleyecek ölçü bulmaksa bu kıstas neden mahalli kanunda aranmamaktadır.⁹¹ Türk kanunlarının “yerleşme”yi değil “ikametgâh”ı belirlediğini ifade etti. Bu iddianın cevabını ve iki kelime arasında bir farkı da, herhangi bir yerde sadece kayıt olunarak kanuni bir bağ tesis edilebilir. Fakat bu muhakkak yerleşmiş olmak değildir. Yerleşilmiş olduğu zaman ise bu kanuni bağ muhakkak tesis edilir şeklinde açıklamıştır. Sonuç olarak Türk kanununa Fransız kanunundan alınan “ikamet eden” tabirinin yerleşme olmadığıdır. Hem Yunan heyeti hem Karma Komisyonun adli şubesi ölçüyü Fransız kanununda aramışlardır. Fakat Türk kanununun da bu itibarla uluslararası hukuk kurallarına ve anlaşmaya aykırı olmadığını bir göstergesidir. O halde bu

⁸⁹ Erim, a.g.m., s.68.

⁹⁰ Erim, a.g.m., s.69.

⁹¹ Doğan, a.g.m., s.228.

kıstası doğrudan doğruya Türk kanununda aramak gerekmektedir. Türk kanunu tatbik edilince de onu uygulayacak makamlar da doğal olarak Türk otoriteleri ve Türk mahkemeleri olması gerekmektedir.

Milletlerarası Adalet Divanı, iki tarafın yazılı muhtıra ve sözlü olarak yaptıkları açıklama ve düşüncelerini inceleyerek görüşünü şu şekilde açıklamıştır:⁹²

Öncelikle, kendisinden mütâla istenmeyen patrikhane meselesi hakkında kendini görevli saymadığını açıklayarak bu konuyu kapattı. Divan, “etablis” kelimesinin manasını genel olarak değil de Lozan’da Mübadele Anlaşmasının 2 nci maddesinde kullanıldığı şekilde aramıştır. İhtilafın Anlaşmadaki “etabli” kelimesinin manasının yorumlanmasından kaynaklandığını; bu kelimenin iki devlet arasındaki bir anlaşmada olması nedeniyle de konunun devletlerarası bir hukuk meselesi olduğu; bunun idare ile halk arasında meydana gelen bir iç hukuk konusu olmadığına yönünde mütalaa verdi. “etablis” kelimesinin mana ve yorumu hakkında; kelimenin

Fransızca’da “etablissement” kelimesinin “oturma” ve “istikrar” olarak iki esaslı anlamı olduğu; “ikametgâh (domicile)” kelimesinde de buna yakın bir anlam ifade ettiğini, ancak Türk Hükümetinin iddia ettiği gibi iki kelimenin birbirinin aynı olmadığını belirtti. İkametgâh ile yerleşmenin her zaman olamayabileceği durumların olası olduğudur. Bir metnin sadece fiilî bir durum mu yoksa hukuki anlamda bir ikametgâh mı olduğunu bilmek bir yorumu gerektirmektedir.

Anlaşmanın milli kanuna açık bir atıf yapmadığı gibi zımni bir atıf da var denemez demıştır. Çünkü her ne kadar bir devletin vatandaşlığı mahalli kanuna göre belirlense de yerleşmedeki fiili durum bizzat anlaşmada belirlenmiş olabilir. Mübadele Anlaşmasının 2 inci maddesinde böyle bir durum vardır. Türk ve Yunan kanunlarının ayrı ayrı tatbiki aynı zümreye giren şahıslar için ayrı durumlar ihdas edebilirdi. Halbuki anlaşma Yunanistan’daki Türklerle, Türkiye’deki Rumları aynı akıbete tabi tutmak istiyor. Esasen anlaşmada “mahallî kanunların tatbik edilmesinin arzu olunduğunu gösterecek bir emare de mevcut değildir. “ Dolayısıyla Karma Komisyon “yerleşmiş ahali” sıfatını kelimelerin doğal manasına göre belirlemelidir.⁹³ Türk Heyeti bilhassa Anlaşmanın 18 nci

⁹² Erim, a.g.m., s.69-72.

⁹³ Doğan, a.g.m.,s.229.

maddesine⁹⁴ istinaden burada millî kanunlara atıf yapıldığı iddia edilmiştir. Fakat anlaşmanın bir maddesinde, akitlerin millî kanunlarında anlaşmanın icrası için zaruri görülen değişiklikler yapılacaktır denmesi, esasen malûm olan bir prensibin tekrarıdır. Tarafların millî kanunlarında, imzaladıkları anlaşma hükümlerine aykırı hüküm bulundurmamaları bir devletlerarası hukuku kaidesidir. Yoksa 18 nci maddeden milli kanunlara atıf yapıldığı manası çıkmaz. Divan, Tevfik Rüştü beyin, “yerleşmiş olanlar” tabirinin manasını belirlemek için ancak akitlerin milli kanunlarında bulunabileceği yolundaki mütalaasını da kabul etmiyordu. Türk Heyetinin milli kanunların bir kısım ahaliye tatbik edilmesinin muhtelif tabakadan Türk tebaaları arasında bir eşitsizlik yaratacağı yolundaki iddiasına da bir şahıs 1923 Anlaşmasına göre gayrı mübadil sayılınca diğer tebaa gibi Türk kanunlarına tabi olacaktır gerekçesi ile Divan tarafından reddedilmiştir.

Mahalli mahkemelerin yetkili olması konusunda ise, anlaşmanın 12 inci maddesinde açıkça belirtildiği gibi bu konuda Karma Komisyonu yetkili olduğu vurgulanmıştır. Diğer taraftan mümkün olduğu kadar çabuk bir neticeye varmak arzusu da olan Komisyonun işlerini

Milli mahkemelere havalesine uygun değildir. Her ne kadar Türk Heyeti, Şükrü Kaya Bey tarafından sorulan bir soruya M. Fromageot'nun verdiği cevaba dayanarak aksini iddia ediyorsa da Karma Komisyonun bu konuda yetkili olduğu açıktır demektedir. Çünkü M. Fromageot'nun izahatı Türkiye'den ayrılan topraklardaki Türk tebaasının oralarda yerleşmelerine dairdir denilerek adeta bir niyet okuması yapılıyordu.

Divan'dan istenen ikinci mütalaa konusunda, yani kimlerin Mübadele Anlaşmasının 2 inci maddesi gereğince “yerleşmiş” sayılacağı hususunda Yüksek mahkemenin mütalaa şöyleydi:⁹⁵ “2 inci maddede kullanıldığı şekilde “yerleşmiş olanlar” kelimesinin muayyen bir devirde muayyen bir mahalde oturanları ifade etmekten başka bir vazifesi yoktur denilebilir. Bununla beraber, bu “yerleşmiş olanlar” kelimesinin intihabı, bir şahsın oturan telâkki edilebilmesi için mevzu bahis devrede meskenin devamlılık vasfını haiz olması lazım geldiğine dikkati çekmeye yarar. Bu takdirde İstanbul'da sadece ziyaretçi sıfatı ile oturan şahıslar mübadele dışı sayılamazlar. Lazım gelen istikrar derecesi sarih bir tarife müsait değildir. Fakat Divan'ın kanatınca,

⁹⁴ “Madde 18 -Tarafeyni âliyeyni âkideyn kavanini mevzuaların da işbu mukavelenamenin icrasını temin için lâzım olacak tadilâtı mütekabilen icra eylemeye taahhüt ederler.”

⁹⁵ Erim, a.g.m., s.71-72.

Muhtelit Komisyonun adlî şubesi tarafından 1 Ekim 1924 te kabul edilen kararın 2 numarasında misal olarak zikredilen şartları 30 ilkteşrin 1918 den önce yerine getirmiş olanların 2 inci maddenin manasına göre “yerleşmiş olanlar” sayılmaları ve hatta İstanbul'a orada para kazanıp bilahare geldikleri yere dönmek niyeti ile gelmiş olsalar bile mübadeleden istisna edilmeleri icabeder. İstanbul'da oturdukları esnada onlar “yerleşmiş” sayılmalıdırlar, zira bu oturuş “yerleşme”nin zaruri şartı olan istikrar vasfını haiz bulunmaktadır.”

Türk Heyetinin, 3 üncü maddenin yorumundaki iddiasını da Divan şöyle reddediyordu: Türk tezine göre İstanbul'a mübadeleye tabi yerlerden 18 Ekim 1912'den sonra gelmiş olan Rumlar da mübadele edilmelidir. Bu iddia 3 üncü maddenin manasını ve 2 inci maddenin hükümlerinin yanlış yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. İstanbul'da yerleşmiş olan bütün Rumlar için 2 inci madde gereğince 30 Ekim 1918 tarihi kesin bir durum arz etmektedir.⁹⁶ Bu tarihten evvel yerleşmiş olan Rumların hepsi mübadeleden muaf tutulması gerekmektedir. 2 inci madde bu kadar açıkken 3 üncü maddenin bu şekilde yorumlanması doğru görülemez.

Diğer taraftan 18 Ekim 1912 tarihinin İstanbul'da yerleşmiş olan Rumlara uygulanması Lozan'da uzun münakaşalara sebep olan 2 inci maddenin önemli bir kısmının yok sayılması sonucuna götürecektir. Ek olarak 3 üncü madde 10 uncu maddenin yardımı ile yorumlandığında da aynı neticeye, yani Türk tezinin kabul edilememesi neticesine varılacaktır. 10 uncu madde “yüksek âkit tarafların arazisini evvelce terk etmiş olan” şahısları, yani yabancı bir memlekete göç etmiş bulunan şahısları dikkate alıyor. Halbuki, muhacir tabirinin açık olarak 3 üncü maddede kullanılmıştır. O halde “arazi terk etme” tabiri bir devlet içinde bir yerden diğer yere olmuş olan bir ahali hareketini kapsamıyor denilmekteydi. Divan, yerleşmiş olmak için yerine getirilmesi gereken şartlar üzerinde durmuş, bu hususu Karma Komisyonun inisiyatifine bırakmıştır.

Sonuç olarak, Divan mütalaasında; 1. Yerleşmiş olanlar “etablis” tabirini daimilik vasfını haiz bir oturma ile belli eden fiili bir durum olduğunu ve hatta istikrarlı bir yaşamı ifade eden “belirli uzunlukta bir süre” oturmak niyeti şartının da aranması gerektiğine hükmetmiştir.⁹⁷ 2. 2 inci maddede “İstanbul'un Rum ahalisi” tabiri ile kabul edilen şahısların, Anlaşma gereğince “yerleşmiş olanlar” olarak ve mübadeleden muaf olmaları için, İstanbul şehrinin 1912 kanunu ile tespit edilmiş olan belediye hudutları içinde bulunmaları; oraya, her

⁹⁶ Doğan, a.g.m.,s.231.

⁹⁷ Doğan, a.g.m.,s.231.

nereden olursa olsun, 30 Ekim 1918 tarihinden önce bir tarihte gelmiş olmaları ve bu tarihten önce orada daimi olarak oturmak niyetinde bulunmaları mecburidir diyerek Yunan tezini haklı çıkarmış oluyordu.

Elbette bu bir tavsiye kararı olduğundan bağlayıcılığı da yoktu. Bu kararlar sadece tavsiye görüşünü isteyen organın olayda daha sağlıklı karar almasına yardımcı olması beklenmekteydi. Adalet Divanı'nın bu tavsiye kararı Yunanistan'ın görüşleri ile aynı olan görüş beyan etmesi ile çözüm bir süre daha ertelenmiş oluyordu.⁹⁸

Bir taraftan barış arayışları devam ederken mübadele dışı tutularak hukuki haklarını teminat altına alınmış Batı Trakya Türkleri göçe zorlaması ve daha önce yurtlarını terk etmek zorunda kalmış olanlara geri dönmeye zorluk çıkarması gibi hukuk dışı tavrı Türk üyelerin firari Rumlara da aynı tavrın gösterileceğini ifade etmeleriyle görüşmeler durdurulmuştur.⁹⁹ Yunanistan'ın Türkleri sözleşmeye aykırı hukuk dışı göçe zorlamasının yanısıra egemenliği altındaki Türklere kötü muameleler yapması ve onların mallarına el koyması¹⁰⁰ iki ülke arasında sıcak gelişmelerin yaşanmasına ve tansiyonun yükselmesine neden oluyordu. Halbuki Mübadele Sözleşmesinin 16 ncı maddesi mübadillerin mallarına el konulmasını yasaklamaktaydı. İki ülke de birbirlerini 16 ncı maddeyi ihlal etmekle suçlamışlardır.¹⁰¹

Yunanistan'ın Türklere bu şekilde acımasız davranmasının nedeni Yunan Başbakanı Venizelos'un düşüncelerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. *"Aslında bu anlaşmazlık Yunan Hükümeti'nin Batı Trakya'ya akın akın gelen Rum göçmenleri yerleştirmek suretiyle Pan Helenizm idealini gerçekleştirmek istemesiyle başladı. Venizelos, Lozan Antlaşması sonuçlandırılmadan, Ankara Hükümeti'nin nüfus mübadelesinin yapılmasını önerdiğini duyar duymaz bu öneriye sıcak baktı. Çünkü, Batı Trakya'daki 350.000 Müslüman Türk'ün boşaltacağı yerlere Rum göçmenlerini yerleştirmek istiyordu"*¹⁰²

Venizelos bir yandan mübadele ile Türkiye'den Batı Trakya'ya gelen Rumların ve bir yandan da Bulgaristan'dan gelen Rumların barınma sorunlarını

⁹⁸ Kara, a.g.e.,s.96.

⁹⁹ İbrahim Erdal "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Olma Konusu ve Mübadeleden Iskat (Çıkma) Yolları", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Mübadele Özel Sayısı:3, Ocak 2014, s.7.

¹⁰⁰ Şimşir, a.g.e.,s.214-215

¹⁰¹ Faruk Sönmezoglu, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 1998, s.74.

¹⁰² Alantar, a.g.m., s.75.

çözme düşüncelerini Batı Trakya’da hayata geçirmeye başladı. Rum göçmenlerin yerleştirilmesi amacıyla Batı Trakya’da yaşayan 350.000 Türk’ün mal ve mülklerine Yunan Hükümeti tarafından el konularak göçe zorlamaktaydı.¹⁰³ 1923-1924’te kırsal kesimde 824 ev, şehirlerde 5590 kişinin evini zorla ellerinden almıştır. Buna ilaveten, 124 cami ve Müslümanlara ait 667 ahıra dahi el kondu.¹⁰⁴

Gelişen bu durum karşısında Cemiyetin tarafsız üyelerinin sorunu adil bir şekilde çözebileceğini düşünen Türkiye Milletler Cemiyetine başvurmuştur. Türkiye’nin suçlamalarına karşılık Yunanistan’da Türk hükümetinin Karma Mübadele Komisyonu üyelerine baskı yaparak yaklaşık 4500 Rum vatandaşını tutuklayarak zorla sınır dışı etmeye çalıştığını iddia ederek Milletler Cemiyetine başvurmuştur.¹⁰⁵ Mart 1925’de Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliğince her iki ülkeden istenen konu hakkında raporları sekreterliğe göndermişler. Türkiye konunun incelenmesi için cemiyetten bir kurul oluşturmasını ve kurulun iki ülkede inceleme yapmasını istemiştir. İki tarafsız üyeden oluşan kurul bir sonra çalışmalarına başlamış ve Haziran ayında çalışmalarını tamamlamıştır. Ancak Kurulun hazırlaması gereken rapor bir türlü Milletler Cemiyetine sunulmaması nedeniyle soruna bir çözüm getirilememiştir.¹⁰⁶

Bu sorun daha sonradan 10 Aralık 1925 de iki ülke Milletler Cemiyetine başvurarak ikili görüşmelerinin başladığını ve cemiyetin konu ile ilgili çalışmalarının durdurulmasını isteyecek ve iki ülke 1 Aralık 1926 da Atina Antlaşması ile soruna çözüm bulunacaktır. Buna göre; Yunanistan’daki Türk emlakları Karma Komisyonun belirlediği fiyattan Yunan hükümeti tarafından satın alınmasına ve Türkiye’de 1912’den önce ülkeyi terk eden Rumlara ait emlaklar ile İstanbul Rumlarına ait emlakların sahiplerine iade edilmesi kararlaştırılmıştır.¹⁰⁷

Yunanistan’ın amaçlarına ulaşmak için azınlık halkı olan Türklerin mallarına el koyması ve kötü muameleler yapmasına batılı devletlerin tepkisi ise gerçekleri göz ardı ederek Venizelos yanlısı tutumlar sergilemek olmuştur. Yunan Hükümetinin yaptığı uygulamalar ve Milletler Cemiyeti’nin bütün bu olanları görmezden gelerek yanlı tutumu Esat Efendi, Şükrü Kaya, Vasıf Bey, Mahzar Müfit Bey, Tunalı Hilmi, Besim Atalay milletvekilleri TBMM’de 10 Kasım

¹⁰³ Alantar, *a.g.m.*, s.75.; Sönmezoğlu, a.g.e., s.75-76.

¹⁰⁴ Alantar, *a.g.m.*, s.75.; Sönmezoğlu, a.g.e., s.75-76.

¹⁰⁵ Murat Hatipoğlu, *Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954)*, Siyasal Kitapevi, Ankara, 1997, s.48.

¹⁰⁶ Yücel Mutlu, *Lozanda Mübadele veya Memleketin Türk Nüfusunun Artırılması*, 2005, s.193.

¹⁰⁷ Mutlu, a.g.e., s.193.

1923'te gerçekleşen birinci oturumda ateşli konuşmalar yapmışlardır. Bu milletvekillerinin konuşmalarının ana fikri: *"Yunan zulmüne karşı Türkiye'de kalan Rumlara misilleme yapılması"*¹⁰⁸ yönündedir.

Türk milletvekillerinin sertlik yanlısı konuşmalarına rağmen İsmet Paşa, sağduyudan uzaklaşmamış ve şöyle demiştir: *"...Yüz binlerce halkın saadet ve felaketine taalluk eden bir meselede bitaraf bir heyet ile araya girmiş ve bu işi tanzim etmek mesuliyetini deruhte etmiş olan Cemiyet-i Akvam'ın cihan nazarında kendisini imtihana koyduğunu zannediyoruz, bu kanaatteyiz. Cemiyet-i Akvam murahasalarının nezaret ve mesuliyeti altında bulunan bir hadiseyi insaniye hüsnü surette cereyan etmez, birçok fecayi ve mezalime müncer olursa Cemiyet-i Akvam'ın bütün cihan nazarında yüksek mevkii ve yüksek itibarı mevzuu bahs olmaz mı? Cemiyet-i Akvam azaları meselede alaka-i ciddiye göstereceklerdir". "...sabır ve tahammülü son dereceye vardırıdktan sonra aldıklarımızı iade etmek ıstırası hasıl olursa hiç tereddüt etmeyiz. Arkadaşlar! Türk'ün ananesi imzaya sadakat ve akdettiği mukaveleye ciddi bir samimiyettir"*.¹⁰⁹ İsmet Paşa'nın bu sözlerine rağmen gerek Milletler Cemiyeti ve gerekse Nansen yanlı tutumlarına devam etmişlerdir.

Bu taraflı tutumlar sadece Türklerin karşılaştığı sıkıntılarda sergilenmemiş aynı zamanda savaşın sonuçlarının yarattığı ve göçlerle ortaya çıkan ekonomik sorunların çözülmesinde yapılacak mali destekte de görülmüştür. Örneğin, Nansen tarafından hazırlanan rapor çerçevesinde finans komitesi Yunan Hükümetine mübadele için 9 Temmuz 1923'te bir miktar para aktarmıştır. Kısa bir süre sonra bu miktar yeterli görülmemiş ve İngiliz Bankası Yunan ulusal bankasına 1.000.000 sterlin, Mayıs 1924'te ise yine aynı miktarda para aktarmıştır. Nansen'in aynı raporuna göre ise Türkiye kendi kendine yeterli olduğundan yardım yapılmasına gerek yoktur demiştir.¹¹⁰

Bu noktada şunu da ifade etmeliyim ki savaş ve savaşın neticeleri ülkeler ve o ülkelerin insanları üzerinde büyük tahribat ve yıkımlar yaptığı aşikardır. Ancak bu yıkım ve tahribatların normale dönmesi, yaraların sarılması konusunda her ülke o kadar şanslı olmamaktadır.

Bu bağlamda Justin Mc. Carthy'nin eserinde yaptığı yorumda da bu konuda taraflı bir tutum takınıldığı vurgusu ile uluslararası adalet normları ve toplumların vicdanlarındaki karşılığı bakımından oldukça dikkat çekicidir.

¹⁰⁸ Bayram Bayraktar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ayvalık Tarihi, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989, s.73-89.

¹⁰⁹ Bayraktar, a.g.e., s.73-89.

¹¹⁰ Alantar, a.g.m., s.75-76.

“Sığınmalarla ilgili olarak, asıl sorulacak soru, hangi ülkenin nüfusu daha çoktu ya da hangi ülkeye daha çok sığınmacı gitti değildir; o ülke gelen muhacirlerin derdine derman sağlayabilir miydi sorusudur. İşte bu soru sorulduğunda pek bellidir ki Türkiye gelen muhacirlere yardım sunmayı Yunanistan’a göre daha az hazırlıklı idi. Türk muhacirler savaşın yakıp yıktığı bir ülkeye gelmişlerdir. Türkler için çok az barınak vardı. Devletin sanayi üretimi gücünün çoğu savaşlarda yitirilmişti. İş imkânları yoktu. Halbuki Yunan Devleti hiç değilse böyle bir yıkıma uğramamış, sanayi üretim işletmeleri yerli yerinde idi. Öyle iken uluslararası yardımı yalnızca Yunanlılar aldı. Amerikan Kızıllaç’ı ve Yakın doğu Yardım Vakfı gibi Amerikan yardım kuruluşları Yunan sığınmacılarına barınak ve yiyecek sağlanması için milyonlarca dolar katkıda bulundular. Bank Of England, Yunanistan’a sığınanlar için 2 milyon sterlinlik ödeme yaptı. 1924’ten 1938’e kadar geçen dönemde, iki kez büyük miktarlarda borç verilerek Yunanistan’a yapılan para yardımı 20 milyon sterlini buldu. Türkler ise, borç da olsa paraya en çok ihtiyaç duyarken, hiç kimseden bir şey alamadılar”¹¹¹

Yine mübadele döneminde Helenizm politikaları ve ülkesine gelen göçmenleri yerleştirmek için genellikle Yunanistan’ın başlattığı “el koyma” girişimleri¹¹² Türkiye’de yapılan misillemelerle karşılık bulmuştur.¹¹³ Karşılıklı uygulanan bu politikalar neticesinde bunun asıl sıkıntısını uygulamaya tabi olan göçmenler yaşamıştır.

Bu anlaşmazlıkta sonuç Yunanistan ve Türkiye arasındaki daha ilk siyasi temaslarda, Yunan delegeleri Yunanistan’a göç eden Rumların Türkiye’ye geri dönmelerini gündeme getirmişti. Türk delegeleri ise böyle bir uygulamanın Türkiye’nin demografik yapısını bozacağını bunun söz konusu dahi edilemez bir durum olduğunu kesin bir dille ifade etmişlerdi.¹¹⁴ Çünkü bu konuda Türk Heyeti Ankara’dan kesin bir talimat almışlardı. Zaten ilerleyen dönemlerde mübadele yapılması gerekliliği konusunda mutabık kalınmış anlaşma imzalanmıştı.

Ortaya çıkan “etabli” anlaşmazlığı konusunda ise başlangıçta Türk Heyeti şu şartları ileri sürmüştü.

1. Türk uyuğu olmayan bütün Rumlar ile İstanbul doğumlu olmayan Türk uyuğu Rumların İstanbul’dan çıkarılması,

2. Son üç yıl içinde Türkiye’ye karşı düşmanca davranışlar içinde bulunan Rum derneklerinin ve birliklerinin İstanbul’dan çıkarılması,

¹¹¹ Mc.Carthy, a.g.e.,s.346.

¹¹² Şimşir, a.g.e., s.35.

¹¹³ Kara, a.g.e., s.207.

¹¹⁴ Güner, a.g.e., s.24.

3. İstanbul Rumlarına tanınan ayrıcalıktan yalnızca Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar Rumlarının yararlanması,

4. Evrensel Patrikliğin bütün kurulları ve organlarıyla birlikte İstanbul'dan uzaklaştırılması¹¹⁵

Görüşmelerin sonunda Yunanistan ikinci şartı kabul ederken, Türk heyeti de son şart hariç diğerlerinden vazgeçerek İstanbul'daki tüm Rumları" etablis" olarak kabul etmiş ve Rumların İstanbul'da kalmalarını onaylamıştı. Türkiye ayrıca zorunlu mübadelenin Mayıs 1923'e kadar tamamlanması istemiş ve husus da taraflarca kabul edilmiştir.

"Türkiye'nin en başından beri oldukça sert olan tutumunun son anda değişmesinde bir diğer tartışma konusu olan 'Ermeni Vatanı' sorunun büyük etkisi olmuştur. Çünkü Türkiye'nin Ermeni sorunu ile Batı Trakya hakkında savunduğu görüşler çatışmış, bu da Türkiye'nin Lozan'a taşıdığı tezleri zayıflatmıştır"¹¹⁶

Daha öncede değinildiği gibi Türkiye Lozan'da Patrikhane'yi sınırları dışına çıkaramamıştı. Ancak Türkiye'nin mübadele anlaşmasına göre mübadil olarak gördüğü Patrik Patrik Grigorios'un yerine Terkos Metropoliti Konstantin'in Patrik seçilmesi meselesinde, haklı olduğu konularda kararlı bir tutum sergileyerek geri atmadığı da görülmüştür.

Türkiye 16 Kasım 1924 tarihinde Grigorios'un yerine Terkos Metropoliti Konstantin Araboğlu'nun Patrik seçilmesine itiraz etmişti. "Bursa doğumlu olan ve Heybeliada'da eğitim gören ve başpapaz olan Konstantin Araboğlu, İstanbul doğumlu olmaması ve 1918 yılından sonra buraya gelmesinden dolayı mübadelesi gündeme gelerek konu uzun süre tartışılmıştır."¹¹⁷ Türkiye, Konstantin Araboğlu'nun etabli içinde sayılmayacağını dolayısıyla Patrik seçilmesinin mümkün olamayacağını söylemiştir. İki ülke arasında diplomatik krize neden olan konuyu Karma Komisyonun mübadeleye tabidir kararına rağmen Yunanistan'ın konuyu 11 Şubat 1925'te konuyu Milletler Cemiyeti'ne taşıdı.¹¹⁸

Gelişen bu olaylar üzerine Türk Hükümeti, Karma Mübadele Komisyonundaki Türk delegesi Hamdi beye bir telgraf göndererek, bu konudaki görüşlerini şöyle özetlemiştir: "Araboğlu Konstantin'in mübadelesi başpapaz olduğu

¹¹⁵ Oran, a.g.e., s.332.

¹¹⁶ Yıldırım, a.g.m., s.150.

¹¹⁷ Erdal, a.g.m.,s.42

¹¹⁸ Doğan, a.g.m.,s.231.

için ertelenmişse de mübadelesi kesin ve mecbûridir. Bu konu Türkiye'nin iç meselesidir, Yunanistan Lahey'e gitmekle iç işlerimize karışmaktadır. Rusya'nun daha önce yaptığı gibi bahane aramaktadır. Lozan antlaşmasının hiçbir maddesi ihlâl edilmemektedir. Eğer komisyon iki gün içinde Araboğlu'nun mübadeleye tâbi olduğuna dair bir karar almazsa, Tâli Komisyonun evvelce almış olduğu karar gereğince ertelenmiş olan mübadele kararı uygulanacaktır”¹¹⁹

Bunun üzerine Türkiye, Patrikliğin bir Türk kurumu olduğunu ve Türk kanunları altında idare edildiğini; ayrıca Sözleşme'nin herhangi bir kişiyi statüsü nedeniyle mübadele dışında bırakma ayrıcalığını tanımadığını ve Milletler Cemiyeti'nin bu konuya karışma yetkisi olmadığını Konsey'e bildirdi. Ancak Konsey 14 Mart 1925 tarihinde aldığı bir kararla, Milletler Cemiyeti'nin konuya karışma yetkisinin olup olmadığı hakkında Adalet Divanı'ndan danışma görüşü istedi.¹²⁰ Türkiye Araboğlu'nun mübadelesi konusunda ısrarlı olmuş ve iki gün içinde sınır dışı edilmesine karar vermiştir ve 30 Ocak 1925'de sınır dışı etmiştir.¹²¹ Konstantin Arapoğlu'nun da 22 Mayıs 1925'te istifa etmesi ve Türk-Yunan hükümetlerinin müzakereleri sonucunda yeni bir patriğin seçilmesiyle, Yunanistan Konsey'den başvurusunu geri çekmek istediğini bildirmiştir. Bunun üzerine Konsey, patriklik sorununu gündeminden çıkarmış ve Divan'dan da talebini geri çekmiştir. Böylece patriklik konusunda Divan herhangi bir karar almamıştır.

“Etabli” Sorununda İstanbul’un Sınırları Konusundaki Anlaşmazlık ve Firari Durumdaki Rumlar

Türkiye ve Yunanistan arasındaki mübadelenin uygulanmasında diğer bir görüş ayrılığı da İstanbul’un sınırları konusunda çıkmıştır. Türkiye, İstanbul’un sınırlarını mümkün olduğunca dar tutmak isterken, Yunanlılar İzmit’e kadar genişletme eğilimindeydi. Türkiye hiçbir ülkede bir il sınırını uluslararası anlaşmaların belirleyemeyeceğini, bu hususun ilgili ülkenin kanunlarına göre

¹¹⁹ Ramazan Tosun, "Patrik VI. Konstantin Araboğlu'nun Mübadelesi", Askeri Tarih Bülteni, Yıl:24, Say 46, Şubat 1999, s.56-57.

¹²⁰ Doğan, a.g.m.,s.232.

¹²¹ İbrahim Erdal, Türkiye ile Yunanistan arasında mübadele meselesi (1923-1930), Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006, s.66

tespit edilmesi gerektiğini savunuyordu. Sonuçta 1912 Belediye Kanunu ile çizilen sınır kabul edildi.¹²²

1912 İstanbul Belediyesi kanununa göre şehrin doğu sınırı Bostancı'da bitmekteydi. O zamanlar Tuzla Gebze'ye bağlı küçük bir köydü. 1924 Mübadelesi'nde Bostancı'dan Gebze-Tuzla'ya kadar yerleşik Rumlar da mübadeleye tabi tutulmuştur.¹²³

Yine İstanbul'a komşu olan yerlerden olan İzmit'teki Rumlar da Gebze ve Darıca'daki mübadeleye tabi Rumlar gibi firari durumda olanlar Gebze-Darıca Limanından zorla gemilere bindirip Yunanistan'a göndererek bu konuda hiçbir taviz vermediğini göstermiştir. Bu konuda halen Yunanistan'ın Veria bölgesi içinde olan Nea Nikomedia köyünde yaşayan Pavlos Tütüncü ile yapılan söyleşiye verdiği yanıtlarda büyüklerinin ona aktardığını şekliyle bu uygulamayı doğrulamaktadır.¹²⁴

Yunanistan'a göç ettirilen bu mübadeleye tabi Rumlar Yunanistan'ın çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdir. Darıca'dan Yunanistan'a giden Rumlar yerleştikleri bölgeye Darıca'nın antik adı Aritzu'yu vermiş, İzmit'ten giden Rumların bir kısmının yerleştiği bölgeye Yeni İzmit anlamına gelen Nea Nikomedia adını vermişlerdi. Selanik'teki bir kafe de "İzmit Rüyaları" adını taşımaktadır.¹²⁵

İstanbul'a komşu olan bu ilde mübadele dışında kalmak isteyen Rumların yanısıra İstanbul içinde de mübadeleye tabi olmasına rağmen mübadeleden kaçmak isteyen Rumların varlığı bir takım sorunların yaşanmasına neden olmuştur. Mübadelenin uygulanmasında Yunanistan'da pasaport verilen Türklere sadece 15 gün oturma izni veriliyor ve mütakiben kamplarda toplanarak Türkiye'ye sevkleri yapıyordu. Mübadele işlemleri Yunanistan'da bu şekilde devam ederken Türkiye de ise Anadolu'dan Yunanistan'a gönderilecek Rumların bir kısmının sevkleri İstanbul üzerinden yapılacaktı. İstanbul üzerinden sevk edilecekler

¹²² Oran, a.g.e., s.332

¹²³ F. Yavuz Ulugün, "Kocaeli'de Tarihsel Göçler" (Bildiri), "Kocaeli Tarih Sempozyumu" (KOÜ ve Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Birinci Ortak Organizasyonu - Academia.edu, "Kocaeli Tarihi", Kocaeli Büyükşehir Belediyesi internet sayfası), 2013, s.1.; Ağanoğlu H. Yıldırım, a.g.e., s. 312

¹²⁴ Söyleşi soruları tarafımdan hazırlanan; Erhan Tevfik'in görüşmesi ve çevirisiyle Pavlos Tütüncü ile 4 Mayıs 2018 tarihinde yapılan söyleşi. Söyleşi soruları ve cevapları (Orijinal cevabi elyazısı ve tercümesi) Ek'de yer almaktadır. Pavlos Tütüncü halen Selanik'in 60 km. batısında olan **Nea Nikomedia (Yeni İzmit)** yerleşkesinde yaşamaktadır. Ayrıca göçe tabi olmuş bu insanlar geçmişlerini canlı tutmak gelecek nesillere aktarmak için yaşadıkları yerin adını Nea Nikomedia (Yeni İzmit) olarak muhafaza etmekte ve internet sitelerindeki tarihi ve kültürel yayınları ile (<https://neanikomedia.weebly.com/istoria.html>) ile bu canlılığı yaşatmaktadırlar.

¹²⁵ Ulugün, a.g.s., s.1

içinde Trabzon’dan gönderilenlerin miktarı önemli bir yer tutmaktaydı. İstanbul’dan yapılacak sevk işlemlerinde mübadele dışında kalmak isteyen bazı Rumlar firari durumuna düşmeleri sorunların yaşanmasına neden oldu. Anadolu’dan gelen mübadeleye tabi bu Rumlar mübadeleden kaçmak amacıyla İstanbul’daki akrabalarının yanına sığınmışlardı.

Türkiye de bu durumda olan ve oturma süreleri dolduğu halde hala sevk edilemeyen Rumlar vardı. İstanbul Mübadele Komisyonu 20.000 Rum’a pasaport vermesine ve oturma sürelerinin dolmasına rağmen çok az Rum Yunanistan’a sevk edilebilmesi üzerine Mübadele Komisyonu Polis Müdüriyeti’ne bir tebliğ yayımlayarak pasaport almasına rağmen gitmeyen Rumların isimleri bildirdi. Bu tebliğde Rumların tutuklanarak merkezlerde toplanması istenmişti. Bunun üzerine Beyoğlu ve Üsküdar’a operasyonlar düzenlemiş Balıklı’da toplanan Rumlar, burada bir süre bekletildikten sonra vapurlarla Yunanistan’a gönderilmiştir.¹²⁶

Türkiye kararlı duruşuyla İstanbul’un sınırları dışında olan Rumları zorla ülke dışına çıkardığı gibi mübadeleden kaçmak isteyen firari durumdaki Rumları da ülke dışına çıkarmıştır.

Türk Yunan “Etabli” Anlaşması (Atina İtilafnamesi) 10 Haziran 1930 Ankara Anlaşması

Mübadelelerin uygulanmasından, özellikle de “etabli” kavramının içeriğinin belirlenmesinden ortaya çıkan sorunların çözülmesi için taraflar 6 Mart 1927’de yürürlüğe girecek olan Atina Antlaşmasını 1 Aralık 1926 tarihinde imzalamışlardır.¹²⁷ Antlaşmaya aynı gün imzalanan ve 1923 Sözleşmesi ile kurulan Karma Komisyon’un yetkilerini genişleten Nihai Protokol eklemiştir. Fakat bu kez de Nihai Protokol’ün 4 üncü maddesini Komisyon’daki Türk ve Yunan üyeleri farklı yorumladıklarında yeni bir itilaf doğmuştu.

Bahse konu Protokol’ün 4 üncü maddesi şu ibareyi taşıyordu:

“Bugün imzalanan antlaşmayla kendisine verilen (ve bu antlaşma imzalandığı anda yetkilerini tanımlayan önceki hukuki belgeler nedeniyle halen yerine getiriyor olmadığı) yeni görevlerle ilgili olarak Karma Komisyon’da ortaya

¹²⁶ Erdal, Türkiye ile Yunanistan arasında mübadele meselesi (1923-1930), s.46.

¹²⁷ Erim, a.g.m.,s.46.

çıkabilecek önemli ilkelerle ilgili sorunlar, İstanbul'da bulunan Türk-Yunan Hakemlik Mahkemesi Başkanı'na hakemlik için götürülecektir. Hakemin kararları bağlayıcıdır."¹²⁸

Buradaki anlaşmazlık konusu anlaşmazlıkları "kimin" hakemliğe götürebileceğiydi.¹²⁹ Türk heyeti bu yetkinin Karma Komisyon'un yetkisinde olduğunu savunmuştur. Yunan heyeti ise Komisyon'un yetkili olduğunu ve fakat kendilerinin de Türkiye'nin onayı olmadan çıkabilecek sorunları hakemlik mahkemesine bireysel olarak götürme yetkisi olduğunu iddia etmişlerdir. Bu görüş farklılığına Karma Komisyon'da mutabık kalınamayınca Komisyon Başkanı 4 Şubat 1928'de Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri'ne bir mektupla bu durumu anlatmıştır. Milletler Cemiyeti Meclisi konuyu 22 Aralık 1927 ve 26 Ocak 1928'de görüşmüş ve nihayet 5 Haziran 1928'de anlaşmazlık hakkında Adalet Divanı'ndan danışma görüşü alınmasına karar vermiştir. 7 Haziran 1928 tarihinde de Genel Sekreter, ilgili talebi Divan Sekreterliğine sunmuştur. Her iki taraf da Divan'a yazılı savunma vermişler ve tezlerini 6 ve 7 Aralık 1928'de yapılan duruşmada sözlü olarak savunmuşlardır.¹³⁰ Yunanistan, yazılı savunmasında Protokol'ün 4 üncü maddesinin bir hakemlik düzenlemesi olduğu ve bu maddenin doğal olarak bir hakemlik mahkemesini işaret ettiği ve hakemlik mahkemesine de uluslararası anlaşmalarda ancak devletlerin dava açıp davalarda taraf olabileceğini iddia etmişse de Divan'a bu maddenin bir hakemlik düzenlemesi getirmediği gibi, konunun niteliği ve Karma Komisyon'un rolü dikkate alındığında taraflar arasında bir hakemlik antlaşmasından bahsedilemeyeceği gerekçesi ile Yunanistan'ın bu görüşünü reddetmiştir

Sonuç olarak Divan oy birliği ile aldığı kararda, Protokol'ün 4 üncü maddesindeki yetki konusunda Komisyon'un çalışmasını engelleyeceği ve sorumluluklarını yerine getirmesinde gecikmeye neden olacağı gerekçesi ile ne imzacı devletlere, ne Karma Komisyon'un bireysel üyelerine, ne de Karma Komisyon'daki üyelerden oluşacak belirli bir gruba bu yönde bir yetki tanımadığı sonucuna ulaşmıştır. 4 üncü maddede adı geçen ve yetkili olan tek özne Karma Komisyon'dur demıştır. Alınan karar Türkiye'nin görüşleri doğrulanmıştır.¹³¹

¹²⁸ Doğan, a.g.m.,s.232.

¹²⁹ Nihat Erim, "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye - III: Muhtelit Mübadele Komisyonunun Yetkisi Hakkında", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1951 C.8, S.3. s.47-48.

¹³⁰ Erim, a.g.m.,(1951), s.49-55.

¹³¹ Doğan, a.g.m.,s.235.

Mahkemenin bu kararından sonra da taraflar anlaşmazlıklarını bir çözüme kavuşturamamış ve bu anlaşmazlıklar 1930 yılına kadar büyük sorunların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu konuda çözülemeyen ve sürüncemede kalan pek çok konu, 10 Haziran 1930 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Ankara Antlaşması ile kesin olarak halledilmiştir.¹³² Buna göre; geldikleri tarih ve doğdukları yere bakılmaksızın olan İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türkleri “Etabli” sayılarak gayrimübadil olarak kabul edilmiştir.¹³³

Mübadele ile 1.200.000 Rum Anadolu'dan Yunanistan'a, 460.000 Türk de Yunanistan'dan Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır.¹³⁴ 1930'da imzalanan Ankara Antlaşmasından sonra Türkiye ile Yunanistan arasında 9 Aralık 1933 yapılan Karma Komisyon'un Kaldırılmasına Dair Antlaşma ile mübadele işlemleri¹³⁵ 19 Ekim 1934 tarihinde resmi olarak sona ermiştir.

SONUÇ

Yapılacak olan barışın esaslarının belirlendiği Lozan Konferansı'nda Mübadele kapsamında, Türkiye izlediği politikalarda bir takım tavizler verse de esas itibariyle milli menfaatleri doğrultusunda mutlak olmasını düşündüğü konularda kararlı bir tutum sergilemiş görüşmelerin başından sonuna kadar bu görüşlerini savunmuş ve bu konularda hiç taviz vermemiştir. Bunların başında;

Lozan'da Yunanistan ve Türkiye arasındaki daha ilk siyasi temaslarda, 26 Ağustos 1922'de Türk Ordunun taarruzu ile Yunan Ordusunu bozguna uğratarak imha harekâtından sonra Türkiye'nin Karadeniz ve Ege sahillerine yığılarak başlayan Rumlar'ın Yunanistan'a göçleri konusunda idi. Bu hususta daha Lozan'da ilk siyasi temaslarda Yunan delegeleri Yunanistan'a göç eden bu Rumların Türkiye'ye geri dönmelerini gündeme getirmişti. Türk delegeleri ise azınlıklar konusunda kendilerine verilen kesin talimatla bunun söz konusu dahi edilemez bir durum olduğunu kesin bir dille ifade etmişlerdi. Daha sonraki görüş-

¹³² Doğan, a.g.m.,s.232.

¹³³ Erdal “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Olma Konusu ve Mübadeleden Iskat (Çıkma) Yolları”, TSA Dergisi, s.8.

¹³⁴ Erdal “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Olma Konusu ve Mübadeleden Iskat (Çıkma) Yolları”, TSA Dergisi, s.5.

¹³⁵ Nilüfer Erdem, Mehmet Hilmi'ye Göre Batı Trakya Türklerinin 1930 Türk-Yunan Dostluğundan Beklentileri, s.27. Web eşiim: <http://ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-15-16-erdem.pdf>

melerde yine Türkiye’de ilerleyen dönemlerde yayılma amaçlarına hizmet edecek bir Rum azınlık kalması için Yunanistan tarafından istenen Türkiye’deki tüm Rumların isteğe bağlı olarak mübadele edilmesi hususunda ise böyle bir uygulamanın mahsurları olduğu yönündeki Türk tezi karşı tarafa kabul ettirilmiştir. Bu konularda Türk tarafının izlediği politika baştan itibaren hiç değişmemiş ve milli menfaatleri doğrultusunda taviz verilmeyerek kararlı bir politika izlemiştir.

Kararlı bir tavır takınılan diğer bir konu ise Türkiye’nin mübadele anlaşmasına göre mübadil olarak değerlendirdiği Patrik Patrik Grigorios’un yerine Terkos Metropoliti Konstantin’in Patrik seçilmesi meselesinde de haklı olduğuna inandığı konuda kararlı bir tutum sergileyerek Terkos Metropoliti Konstantin’in seçilmesini önlemiş bu şahsı sınırlarının dışına çıkarmıştır. Patrikliğin bütün kurul ve organlarıyla birlikte İstanbul’dan uzaklaştırılması kabul ettirememiş fakat onun ekümenlik iddiasını boşuna çıkararak; Fatih Kaymakamlığı’na bağlı bir kurum haline dönüştürmüştür. Ayrıca Türkiye bu konuyu mübadele görüşmelerinde ustaca kullanarak milli menfaatleri yönünde siyaset izlemiştir.

Yunanistan, mübadele anlaşmasının hükümlerine yaptığı yorumla İstanbul şehrinin sınırlarını şehrin doğusundaki İzmit iline kadar genişleterek İstanbul’da daha fazla Rum bırakmak istiyordu. Türkiye İstanbul’un sınırlarının 1912 Kanununa göre İstanbul doğu sınırının ilçesi olan Bostancı’da bittiğini hem müzakerelerde hem de Yargı süresinde ısrarla savunmuştur. Rumlar’ın zorunlu mübadelesinde bu sınırdan itibaren mübadele hükümlerini uygulamıştır. O dönemde İzmit’in köyü durumunda olan Tuzla ve Darıca’dan mübadeleye tabi olan Rumları zorla gemilere bindirmiş ve Yunanistan’a gönderilmiş bu konuda da hiç taviz vermeyip geri adım atılmamıştır. Mübadele konusundaki bu kararlı uygulamalar Türkiye’de bir azınlık sınıfın artık kalmadığı sonucunu doğurmuştur. Daha sonra çıkarılacak medeni kanunla da İstanbul’da kalanlar Türkiye Cumhuriyeti’nin birer vatandaşı olacağından hem Osmanlı döneminde sık sık karşılaşılan Büyük Devletlerin içişlerine karışmasını sağlayan gerekçe olan azınlıklar sınıfı kalmamış hem de Yunan irredentizmini sürdürmek isteyenlerin bir daha harekete geçmesi engellenmiş oluyordu.

Türkiye ortaya çıkan “etabli” anlaşmazlığı konusunda başlangıçta, Türk uyruğu olmayan bütün Rumlar ile İstanbul doğumlu olmayan Türk uyruğu Rumların İstanbul’dan çıkarılması ileri sürmüştü de yoğun çabalarına rağmen

sonunda İstanbul’daki Rumların mübadele dış tutulmasını önleyememiştir. Ancak son üç yıl içinde Türkiye’ye karşı düşmanca davranışlar içinde bulunan Rum derneklerinin ve birliklerinin İstanbul’dan çıkarılmasını sağlamıştır. Taleplerinden bir diğeri olan Batı Trakya Türkleri’nin mübadele dışında kalmasını da sağlamıştır.

Yapılan mübadele ile Türkiye gelecekte bir azınlık sorununa muhatap olmayacak şekilde politikalar geliştirmiş ancak “etabli” anlaşmazlığında ilk ileri sürdüğü koşullarda birtakım değişiklikleri de kabul etmek zorunda kalmıştır.

Anlaşmalar yoluyla da olsa özellikle kısa zaman içinde yapılan zorunlu toplu göçlerin toplumlar üzerinde büyük çapta sosyo-ekonomik sıkıntılara, çalkantılara hatta büyük sarsıntılara neden olması bir olgudur. Ancak, ülkelerin tarihlerine bakıldığında bazı dönemlerde olağandışı yaşanan gelişmelerin çözümü için buna benzer olguların yaşandığı zorunluluklar karşımıza çıkabilmektedir. 1923-30 yılları arasında yaşanan Müslüman ve Rum göçünün her iki taraf açısından da insani ve toplumsal yönlerini ikinci plana itilerek siyasi mülahazalar ışığında yalnızca buradaki rakamlar üzerinden bir kıyaslama yaparak çıkarımlar yapmak doğruya ulaşmanın yolu olmamaktadır. İstatistikler yoluyla konunun çarpıtılması ve her iki taraf açısından da yaşanan trajedik olaylara maruz kalan insanların acılarının Lozan Konferansı’nda İsmet İnönü’nün de vurguladığı gibi siyasi malzeme konusu haline getirilmemelidir.

Bu bağlamda tarihi yazanlar milli meselelerinde objektiflikten uzaklaşarak genellikle bir takım siyasi kaygılarla tarih yazma yolunu seçtiklerinden yapılan tarihe sadık kalınmamış olmaktadır ki bu da gerçeklerin büsbütün saptırılması sonucunu doğurmaktadır. Bu bakımdan Türk Yunan Mübadelesini sadece Türkiye’nin istediğini hususu günümüzde Türkiye içi ve dışı çeşitli platformlarda gündeme getirilerek her iki tarafta da yaşanan olumsuzluklardan Türkiye’nin sorumlu tutulma gayretleri görülmektedir. Osmanlı azınlıkları konusunda Ermenilerin olduğu kadar Rumlarında mağdur oldukları konusu sürekli sıcak tutularak Türkiye’den bir takım tavizler koparma ya da uluslararası toplum nezdinde zor durumda bırakılma çabaları yaşanmaktadır. Halbuki bilimsel veriler ve belgelere dayalı tarihi gerçekler ışığında mübadeleyi sadece Türk tarafının istemediği hatta ilk mübadele teklifinin de İngiltere’nin yönlendirmesiyle arabulucu Nansen ve Venizelos tarafından yapıldığı tarihi bir vak’adır. Yine Lord Curzon’un ifade ve bir anlamda da itirafı ile “Halkların

Ayrışması' aslında 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından gerçekleşen görüşmelerde ortaya atılmış bir Avrupa fikridir"¹³⁶ demektir. Aslında mesele mübadele ve doğurduğu olumsuz sonuçları bakımından bunun öncelikli kim tarafından istendiğinden ziyade 1922-1930 yılları arasında yaşanan göç trajedisinin Yunan yayılma siyasetinin bir sonucu olarak ortaya çıkmasıdır.

¹³⁶ B.Cipof, "Darıca'da da Helenik Çalışmalar Başladı", *Teostrateji*, 2013, s.1-2. Web Erişim: www.21yyte.org.

KAYNAKÇA

BASIL YAYINLAR

- Ağanoğlu H. Yıldırım, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Balkanların Makûs Talihi : Göç, İz Yayıncılık, İstanbul, 2001.
- Aktar Ayhan, Varlık Vergisi ve “Türkleştirme Politikaları”, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.22-23.
- Arı Kemal, Büyük Mübadele-Türkiye’ye Zorunlu Göç (1923-1925), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Akalın Hakkı, Ege’de Bahar Gül mü Diken mi?, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000.
- Alantar Özden Zeynep, “Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi”, (Derleyen: Faruk Sönmezoglu), Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 2001.
- Bardakçı İlhan, İmparatorluğa Veda, Alioğlu Yayınevi, İstanbul. 2002.
- Bayraktar Bayram, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ayvalık Tarihi, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989.
- Bıykoğlu Tevfik, Trakya’da Milli Mücadele, C.I., TTK Yayınları., Ankara 1987.
- Bilsel Cemil, Lozan, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.
- Bozkurt Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrı Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914), Türk Tarih Kurumu Yayını Ankara 1989.
- Güner Zekai, Lozan’da Türk-Yunan Mübadele Siyaseti (1923-1930), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2017.
- Halaçoğlu Ahmet, Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- İpek Nedim, Mübadele ve Samsun, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2000.
- Karabulut Muammer, Kin Kapısı-Patrikhanenin Kin Kapısında Bekleyen Halet Efendiler, Togan Yayınları, 2007, İstanbul.
- Kitsikis Dimitri, (Çev. Volkan Aytar): Türk-Yunan İmparatorluğu- Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış- L’Empire Ottoman (1985 Presses Univetsitaires de France), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- https://issuu.com/eyey/docs/dimitri_kitsikis_-_t_rk_yunan__mp
- Macar Elçin, Cumhuriyet Dönemi’nde İstanbul Rum Patrikhanesi, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
- Nutuk, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Cilt I (1919-1920) , Onuncu Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.
- Seha Meray, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, I/I, İstanbul, 2001.

- Seha L Meray, Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, II/II, İstanbul, 2001.
- Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1969, s.116.
- Nur Rıza ve Grew Joseph C., Lozan Barış Konferansının Perde Arkası, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Oran Baskın, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Soysal İsmail, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945) I, Ankara, 1983.
- Soysal İsmail, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Şimşir Bilal, Lozan Telgrafları 1922-1923, I, Ankara, 1990.
- Toynbee Arnold Joseph, (Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı), Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.
- Uzunçarşılı İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1982, C.II.
- Yalman Ahmet Emin, Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1888-1922, Cilt: 1, İstanbul, 1997.

MAKALELER

- Blanchard Raoul, "The Exchange of Populations between Greece and Turkey", The Geographical Review, 1925, Sayı 15, No 3. web
erişim: https://www.jstor.org/stable/208566?seq=2#page_scan_tab_contents
- Budak Ömer, "Mübadele Meselesi ve Lozan'da Çözümü", Karadeniz Araştırmaları, 2010.
- Çetin Nurten, "1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2010, Sayı, 24.
- Cipof B., "Darıca'da da Helenik Çalışmalar Başladı", Teostrateji, 2013, s.1-2.
Web Erişim: www.21yyte.org.
- Doğan Nejat, "Uluslararası Sürekli Adalet Divanı'nda Türkiye-Yunanistan Mübadele Davaları", Tesam Akademi Dergisi, Temmuz 2015.
- Erdal İbrahim "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Gayrimübadil Olma Konusu ve Mübadeleden Iskat (Çıkma) Yolları", Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Mübadele Özel Sayısı:3, Ocak 2014.
- Erdal İbrahim, "Türk Basımına Göre; Patrikhane Konusu ve Patrik Araboğlu'nun İhracı Meselesi", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Mayıs 2004, Cilt 9, Sayı, 33.
- Erdem Nilüfer, Mehmet Hilmi'ye Göre Batı Trakya Türklerinin 1930 Türk-Yunan Dostluğundan Beklentileri. Web erişim: <http://ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-15-16-erdem.pdf>
- Erim Nihat, "Milletlerarası Daimî Adalet Dîvanı ve Türkiye", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1944, C.II, S.I.

Erim Nihat, “Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye - III: Muhtelit Mübadele Komisyonunun Yetkisi Hakkında”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Ankara, 1951 C.8, S.3.

Hatipoğlu Murat, Yakın Tarihte Türkiye ve Yunanistan (1923-1954), Siyasal Kitapevi, Ankara, 1997.

Kayam Cevahir, “Lozan Barış Anlaşmasına Göre Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Konunun TBMM’de Görüşülmesi”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara, 1993,

Cilt IX, sayı 27.

Küçükler Yüksel, “Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yaşanan Rum Göçü ve Kadük Bir Mübadele Girişimi”, Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Sayı 10/1 Kış 2015.

Mutlu Yücel, Lozanda Mübadele veya Memleketin Türk Nüfusunun Artırılması, 2005.

Sönmezoğlu Faruk, Türk Dış Politikasının Analizi, Der Yayınları, İstanbul, 1998.

Tosun Ramazan, "Patrik VI. Konstantin Araboğlu'nun Mübadelesi", Askeri Tarih Bülteni, Şubat 1999, Yıl:24, Sayı 46.

University Of Oxford, The Refugee Studies Programme, The 1923 Greek-Turkish Exchange of Populations and The Reformulation of Greek National Identity, Exchange of Populations Between Greece And Turkey: An Assessment of The Consequences of The Treaty of Lausanne Hosted Conference, September 17-20.

Vardağlı Emine Tutku, “Doğu-Batı Ekseninde Türk-Yunan Diplomasisi: Lozan Barış Görüşmeleri ve Nansen-Venizelos Mektuplaşmaları”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Bahar-2017.

Yıldırım Onur, (Hazırlayan: Duygu Öztürk), *Diplomasi ve Göç: Türk-Yunan Mübadelesinin Öteki Yüzü*, Uluslararası İlişkiler Dergisi, Kış 2009, Cilt 6, Sayı 24.

Zurcher Erik Jan, “Greek and Turkish refugees and deportees 1912-1924”, Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive, Department of Turkish Studies, Universiteit Leiden, Ocak 2003.

<http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/ottomans/ejz18.pdf>

TEZLER

Kara Bülent, Taabiyetten Vatandaşlığa Geçiş Sürecinde Türkiye’de Azınlıklar (1923-1950), Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2004.

Erdal İbrahim, Türkiye ile Yunanistan arasında mübadele meselesi (1923-1930), Ankara Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2006.

SEMPOZYUMLAR

Ulugün F. Yavuz, “Kocaeli’de Tarihsel Göçler” (Bildiri), “Kocaeli Tarih Sempozyumu” (KOÜ ve Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Birinci Ortak Organizasyonu - Academia.edu, ;“Kocaeli Tarihi”, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi internet sayfası), 2013.

SEMINERLER

Akgün Seçil, "Birkaç Amerikan Kaynağından Türk -Yunan Mübadelesi Sorunu", III. Askeri Tarih Semineri, Türk-Yunan İlişkileri, Ankara, 1986.

Baykara Tuncer, "Batı Anadolu'daki Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu Yeni Yunan Göçleri ve Yerli Hristiyanların Yunanlaştırılması", Üçüncü Askerî Tarih Semineri, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

HATIRATLAR

Karacan Ali Naci, (Hazırlayan: Hulusi Turgut), Lozan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

GAZETELER

Hürriyet, 26.03.2006.

RÖPORTAJ

Mübadele edilen Rum Tütüncü ailesinin torunu Pavlos Tütüncü ile 4 Mayıs 2018 tarihinde yapılan söyleşi.